अत्र 'जीवद्भि'रिति स्निग्धावस्थैः, 'मृते'रिति तद्विपरीतावस्थैः— इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तत्तु स्फुटमिति गुणीभूतम्।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनैरर्च्यमाना-
न्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मभिः पक्ष्मलानि।

तेषां दर्शनस्पर्शसहवासादिप्राप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिरस्माभिर्न मृतम्। अधुना तेषां विरहे वयं मृता एव। मृतैर्यदि पुनर्मर्त्तव्यं तदोत्पत्त्यैव किं न मृतम्। तथा च जीवद्दशायां मरणं न जातं, अधुना मृतानामस्माकं पुनर्मरणं भविष्यत्येतदपेक्षयोत्पत्तिकाल एवास्माकं विधात्रा मरणं कथं न कृतं, तस्मात् प्रतिकूलाय विधात्रे नम इत्यर्थः। स्निग्धेति— सुखमयावस्थैरित्यर्थः। तद्विपरीतेति—दुःखमयावस्थैरित्यर्थः। तत्त्विति—स्निग्धावस्थत्वे मृत्युरपि न दुःखद इति व्यङ्ग्यमित्यर्थः।

यथा वेति—मृगाक्षी स्वाङ्गैः करणैः स्वाङ्गानि स्वजत इव। एवमतिशयरतिजये या लक्ष्मीः शोभा तस्याः सूचकैर्लक्ष्मभिश्चिह्नैः करणैः पक्ष्मलानि पुष्टानीव। पुनः कथम्भूतानि— शयनसमये परिचरणपराणां किङ्करीणां लोचनैरर्च्यमानानि। 'अर्च्यमानानी'ति पदेन स्वसाफल्यमाननेन (3) सादरं दृष्टानीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं स्फुटम्। 'पक्ष्मलानी'ति पदेन

'नान्ध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्ज्जरीस्तन इवातितरां निगूढः। अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः' इति। न चैतेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां कथमपि 'ध्वनि'भेदानां लक्षणाभिधोत्थापितानां मध्ये अन्तर्भावः शक्यः—यदाहुरुद्द्योतकाराः—'लक्षणामूलेत्यनेन लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यर्थकेन निरूढलक्षणावत्पदघटितकाव्यीयध्वनेरस्फुटसन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यासुन्दराणां व्युदासः, तेषु व्यङ्ग्योद्देशेन लक्षणाया अप्रवृत्तेः। काकाक्षिप्तेऽपि न लक्षणाऽनुपपत्त्यभावात्, गूढत्वेनागूढव्युदासः, 'प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गयोर्व्युदास' इति।—स्फुटस्योदाहरणमुपरिदर्शितं ग्रन्थकृत्कृतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके शेषाङ्के सन्निवेशितम्। वैष्णवसाहित्यपाथोनिधौ क्वचिद्भक्तानां भगवदवतारस्वरूपाणां महाप्रभुश्रीकृष्णचैतन्यपादानां प्राकट्यकृतेर्विरह-व्याकुलता, क्वचिद्वा तेषां प्राकट्यदर्शनाभावेन भावविधुरता वरीवर्त्तीत्येतत् तत्तत्काव्य-सुधारसोर्म्मिसुखशामज्जनं सज्जना एव बुध्यन्ते। गोविन्दमुरारिशिवानन्दानन्दोक्तयः प्रथमोक्ते प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविकृष्णदासकविराजादीनामार्त्तयः स्वकीय-रचनामण्डलमण्डनायिताः प्रमाणम्।

---

(3) 'स्वसाफल्यमननेने'ति (क) पुस्तके 'स्वसाफल्यमननेने'ति, (ख) (ङ) पुस्तकयोः, 'स्वसाफल्यमानिने'ति (घ) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमाननेने'ति (च) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानसिने'ति (ग) पुस्तके पाठः।

रहसि सबहुमानं चुम्ब्यमानानि दृग्भ्यां
खजत इव मृगाक्षी स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्च्यमानानि' 'पक्ष्मलानि' 'चुम्ब्यमानानि' 'खजति' इत्यर्थान्तर-संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे
वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं
राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी बभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो व्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चिनितत्वं व्यङ्ग्यं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्द्दातिशयोत्थतनुग्लानिर्वस्तु व्यङ्ग्यम् । 'स्वदृग्भ्यां चुम्ब्यमानानी'त्यासक्तिपूर्व्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थास्मीति स्वसाफल्यं वस्तु व्यङ्ग्यम् । 'स्वजत' इति पदेन पुनः पुनः स्पृशतीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्व्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा विवर्त्तितेति—अस्य पद्यस्य (4) गुणीभूतत्वसूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्वि'ति चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृते अस्यैव काव्यस्योत्तमता भवेदित्यर्थः । न च पूर्व्वोक्तपद्यद्वयस्य गुणीभूतत्वसूचकवाक्यस्थले उत्तमताबोधकवाक्य-प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पद्ययोर्गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यार्थस्यातिचमत्कारित्वेन प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

(ग) अपराङ्गमिति—व्यङ्ग्यमितिशेषः—यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-मलङ्कारस्य वस्तुनश्चेत्युल्लिखितानामेकतमस्य व्यङ्ग्यभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्याणि काव्यप्रकाशादितो लक्ष्याणि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभविष्यन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके कयाचित् गोप्याऽपरां प्रति कृष्णकृतस्य राधामानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो स्वशब्दप्रत्यायितरसत्वदशादितरथाऽप्यवद्य इति विदग्धैर्निर्व्वेद्यम् । अतएवात्र परिवृत्ति-प्रदर्शने ग्रन्थकर्त्ता तात्पर्य्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसहचरीणा'मित्यादि पद्यद्वये वाच्यार्थस्य निरतिशयचमत्कारः, तेन तत्र परिवृत्तिर्न साधिता ।

(4) 'पादस्ये'ति सर्व्वत्राप्यसङ्गतः पाठः ।

यथा वा—

मुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिवृन्दस्य ।
यौवनमिदमम्भोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम् । 'अर्द्धेय यौवनकुसुमे-ह्वेवं कुष्ठेचरं कमपी'त्युक्तौ ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यपोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, स्मरायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क्व वा
साद्धं तेन रतिर्ममाभवदिति भ्रान्तेः परं भण्यते ।
इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्म्मितां
वाणीमन्यथयाञ्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ) ॥ ५

अत्र'न्यथयाञ्चकारे'त्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम् ।

'इतीत्थं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने
रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्थलीमावृणोत् ॥'

इत्युक्तौ ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशग्रहं
स्नेहो दूषणमेव येन लभते दैपी दशा दग्धताम् ।

मुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्थजलविन्दुवन्नश्वरं विद्धीत्यनेन शान्तरसो सुव्यङ्गः, तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनायं ध्वनिर्गुणीभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि स्मरायुतजयी कोटिकन्दर्पतोऽपि सुन्दरः स श्रीकृष्णो वा क्व । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निकृष्टो गोपस्तस्य वधूः तत्रापि तस्याग्रे कुरूपाऽहं वा क्व इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाज्जातो यो गण्डदेशे पुलकः स एव सख्या समं निर्म्मितां वाणीमन्यथयाञ्चकार मिथ्याभूताञ्चकार । गण्डस्थलीं कथम्भूतां—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चव्याप्तामिति यावत् ।

(घ) स्मरायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमद्भागवतादौ 'कोटिकन्दर्पदर्पहेत्वा'दिना, रासाध्याय्यां वर्णितः । तत्र टीकाकर्त्ता वैष्णवगोस्वामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां व्याख्यैव 'साद्धं तेन रतिर्ममाभवदिति भ्रान्ते'रित्याद्यंशस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र वाच्यस्य सिद्धिरेव अङ्गाधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतये'ति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके ! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-
ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्णेन सा सस्वजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसञ्जनेन प्रागल्भ्यातिशय-प्रकटनेन वाऽसूया । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्य-ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारोपेण समासोक्तिः । 'तुभ्यं नमोऽस्ति'त्यिग्धां धिगि'ति हासनिर्व्वेदयोः शावल्यं—इत्येवं भूयसाऽपि लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्य वाच्यस्य पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु 'धिगतिस्नेहामितीषत्स्मितं जल्पन्तौ चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ) ।

मानानन्तरं सङ्क्लीर्णसम्भुक्ता पश्चात् स्वाधीनभर्त्तृका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य केशप्रसाधनङ्कुर्व्वतौ कङ्कतिकां लक्षीकृत्य व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके ! तव काठिन्यं गुण एव । येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशग्रहं लभते । स्नेहस्ते दूषणमेव येन तैलरूपेण दैपी दीपसम्बन्धिनी दशा वर्त्तिका दग्धतां लभते । इति व्याजेन कङ्कतिकामिषेण विपक्षरमण्या दोषव्यञ्जकस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा । वाग्विन्यासं श्रुत्वा प्रसन्नेन श्रीकृष्णेन सस्वजे तया सहालिङ्गनञ्चक्र इत्यर्थः । प्रागल्भेति—केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र गुण'-शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य निन्द्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण')-शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्व्वोत्कर्षो ध्वनिः । ध्वनेस्त्वत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं ज्ञेयम् । नायिकात्वारोप एव समासोक्त्यलङ्कारः ।

गुरुकर्णगोचरत्वमेव नायिकाया अभिमतं, तया स्वदोषक्षालनार्थं प्रयासः कृतः. अपराध-लवोऽपि तस्या कथङ्कारं भवतीति कैमुतिकन्यायेनाभिधानम् ।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्येति—'स्यादवपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भग'मिति रीत्या ध्वनिकाव्यसाधनान्तरायो घटितः । एवं 'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वित-धिये'त्यादि भद्रवाचस्पतिमिश्रकृतपद्ये 'मयाप्तं रामत्व'मित्येकस्मादेव वाक्यप्रयोगाद्ध्वनित्वं व्याहतम्—तत्र तावदपराङ्गतया वाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वमुखेन । मूलोद्धृते पद्ये उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं जातमिति ।

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः। यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्यभूदद्वितीयेव।
अनुमतिरप्यननुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाप्यनिशा॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकृत्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति। 'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथिरनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्यर्थः। निशाऽपि मेऽनिशा शश्वतप्रभातेवासीदित्यर्थः। पर्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽननुमतिः कृता अनाहृतेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम्। 'प्रतिपदमहमप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेणे'ति चेत्तुनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रतिपदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्दो!
तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः।
श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना
साकन्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च)॥ ८

त्वदभिरमितेति—अत्र द्वितीयाऽद्वितीया'। 'अनुमति'रननुमतिरिति सर्व्वत्र शब्दविरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकृत्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः। वास्तवार्थस्तु -द्वितीया मम सपत्न्यद्वितीयाऽभूत्, त्वद्दत्तसौभाग्यादिति भावः। 'कलाहीने साऽनुमति'रित्यभिधाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमाबोधकम्। तथा चागामिन्यां पूर्णिमायां मया सह तव सङ्गोऽवश्यम्भावीति त्वयैव पूर्व्वं सम्मतिर्दत्ता, अधुना सा मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्यतिथिस्ताद्दशतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः। 'अनिशा'-

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावद्वाच्यं प्रधानमुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्याद्युदाहृते पद्ये। भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशीयैः—तद्दर्शनापवादनिराकरणार्थं कृष्णचरितसंघटितं स्यमन्तकहरणाख्यानं पुराणवर्णितं श्रूयते, असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'सिंहः प्रसेनमवधीदि'त्यादि पठन्ति, अन्यगक्ष्यं च इष्टनष्टचन्द्रेन जनेन गृह्यते इति च रीतिः। अत्र मूलतः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति। गोप्याः विदितकृष्णानुरागायाः समाजगर्हितत्वचापलजनमपङ्ग्वानाया नष्टचन्द्रमुद्दिश्य स्वगतोक्तिः। मम दुरदृष्टविलसितमेतत् पिशुनैर्जनैर्दृष्टविनयनिदर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठुरो ज्ञातिवर्गः।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनैकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्टद्वारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्यैवेयं किंवदन्ती, यतो भवद्दर्शनमन्तरेणापि जनैरुद्घुष्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूतव्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्म्मं भजत इति च ज्ञातोऽस्य परिहृत्तिः (छ ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

> स्मरसमरसमाप्तौ वक्रतां भ्रूरहार्षी-
> दजनिषत मृगाक्ष्या वीतलक्ष्याः कटाक्षाः ।

पदेन लक्षणया प्राप्स्यतीत्यर्थः। पर्य्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः। प्रतिव्यवसायमिति—व्यवसायो निश्चयः। तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिमुपागतेत्यर्थः।

ऐकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनेकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न नियमः, यतो मय्येव तस्य व्यभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः। किं वा त्वद्दर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थ एव, तथापि त्वद्दर्शनं विना जनैरुद्घुष्यते तदा नायं प्रवादः किन्त्वियं किंवदन्ती। सत्येव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वद्दर्शनं विना न भवतीति नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति। अतो निश्चयाभावाद्गुणीभूतत्वम्।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्त्तते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—स्मरसमरेति। अहार्षीत् तत्याज। मानसमये ये कटाक्षाः कान्तं लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्ता आसन् त एवाद्य सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यपगमाद्वीतलक्ष्या अजनिषत—तथाच कान्तं लक्ष्यीकृत्य कटाक्षशरान्न क्षिपतीत्यर्थः। भ्रुवोर्व्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—कुसुमेषोः

(छ) आस्वादस्येति—'प्रमाणत्वञ्चमात्र स्वाभिन्नं विदुषां मत'मिति लक्षितया रसोपलब्धेस्तात्पर्य्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसाद्यास्वादस्यैव काव्योत्कर्षकरत्वात्। यदाहुर्दर्पणकाराः—'यत्र वस्त्वलङ्काररसरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार' इति। एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतां चण्डीदासपादानां प्रमाणपुरःसरं बलवदभिधानम्—'काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति'। एवं सति बहूनामप्यत्रोदाहृतानां ग्रन्थकृत्कृतानां पद्यानां सरसकाव्यमध्यगतत्वालोचनप्रसङ्गे काव्यैकदेशे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कवेश्चैतन्यचन्द्रोदयादिकाव्येऽन्तर्भक्ताः) न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः।

धनुरिव कुसुमेषोर्ज्यावियुक्तं तदासी-

च्छिविशिखरिव निषङ्गे मुक्तशेषाः पृषत्काः ॥ ९

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारेणोपमालङ्कारो ध्वनितः—तौ समप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काक्वाक्षिप्तम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतीरितं,

कति न शपथः शीर्षों दत्तः, कृता कति न स्तुतिः ।

तदपि न गतं वामे ! वाम्यं, लभस्व कृतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि ! माधवः ॥ १०

'न पतित'मपि तु पतितमेवेति नञ्काक्वाक्षयाऽऽक्षिप्तम् । नेदमचमत्-कारि, तथापि

'कति निपतितं पादोपान्ते', कृतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्षः शप्तं, कति स्तुतिरीरिता ।

इति पठनीयम् ।

अमनोज्ञमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुव्वं वि णिआमं हरिणो मुरलीरवं सुणंतीए ।

जप्पंतीए गुरुहिं वाचात्थंभो बहुए संबुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्युद्धसमाप्त्यनन्तरं ज्यामुक्तं सत् यथा वक्रतां त्यजति । कटाक्षाणां लक्ष्यत्याग उत्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य मुक्तावशिष्टा बाणा युद्धसमाप्त्यनन्तरं निषङ्गे तूणे विविशुरिव ।

नञिति—नञ्रूपा या काक्वाक्षयाऽऽक्षिप्तं 'न पतितमपि तु पतितमे'वेति वस्तु । नेदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसद्भावात् परिहृत्यपेक्षा नास्ति तथापि परिहृतावाग्रह-वेत्तामपि द्रढयन्—कति निपतितमिति ।

सुदपुव्वमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्मुरलीरवं शृण्वन्त्याः । जल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो वध्वाः संवृत्तः ॥ 'श्रुतपूर्वमपी'ति पदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतकत्वरूपं चातुर्यं बोध्यते । गुरुभयेन सङ्केतस्थले गन्तुमप्रभवन्त्या मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) 'आभीरकुलोद्भवीगणजनिकोलाहलं सुणंतीए । घरकम्मवावडाए वहूए सीअंति अंगाइं ॥' इति जातिच्छायासुपनीय रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञमिदमर्थं इति निपुणतरमेवाऽत्र प्रतिभाति । तत्र मुरलीरवस्य साङ्केतिकमाकर्णनमेव गरीयान् हेतुः—वैयर्थ-

अत्र 'निकामं श्रुतपूर्व्वमपी'ति तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं ध्वनति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र मन्तुमप्रभवत्वात्मोहो जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवृत्तः' इति वाच्यार्थ एव चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थस्तु सन्नपि तथा न चमत्करोतीति—इत्यसुन्दरम् । एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।
खयुगर्त्तुवह्निवसवो ध्वनिसाङ्कर्य्यात् पुनर्द्वेधा ॥ ६० का

मुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपव्यङ्ग्यार्थः सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् (5)।

'प्रागुक्तध्वनिसंख्ये'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्कर्य्यात् पुनर्द्वेधे'ति सूत्रद्वयम् (क)। तयोर्व्याख्यानमाह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्व्वोक्ते. शरेषुयुगखेन्दुभेदैर्ध्वनिभिः सह गुणीभूतव्यङ्ग्यानां

साहित्यनिबन्धमात्रे मुरलीरवस्य सङ्केतकारिरूपेणोद्दीपनविभावतयाऽऽख्यानम्—अत्र तु गोपवधूहृदयहरणकारणान्तरे महति सत्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जप्पंतीए गुरुहिं'—इति हेतुगर्भविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्त्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्साहेन औत्सुक्यं प्रत्यनुरागातिशय्यप्रकटनमेव व्यङ्ग्यं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा साधु भूतं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारातुलनया व्यङ्ग्यार्थस्यामनोज्ञत्वम् । एवमन्यत्रापि चमत्कारह्रास एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य लिङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् । प्रमाणञ्च तत्राधोलिखितः श्लोकसंग्रहः –

'रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्ध्यं विभूषणम् ।
मृतायाः मृगशावाक्ष्याः किं फलं हारसम्पदा ॥"
... ...
"रसभावादितात्पर्य्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।
अलङ्कृतीनां सर्व्वासामलङ्कारत्वसाधकम् ॥"
'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥"
(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्योते)

(क) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्भुक्तमिति शेषः । मन्यत्रवृत्ततदर्शितः गुणीभूतव्यङ्ग्यानां संख्यानयनमार्गस्तत्र तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

(5) एवं (अ) पुस्तके । अन्येषु सर्व्वेष्वपि पुस्तकेषु 'सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नाती'ति लिङ्गनीयः पाठ उपलभ्यते ।

षष्ठो प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनयः शरेषुयुगखेन्दु-(१०४५५) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते । तेन खयुगर्त्तुवह्निवसवो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्कर्य्येण द्वेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपञ्चार्कहयर्त्तुरजनीकराः ।
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मबुद्धिभिः (ञ) ॥ ६१ का

॥इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥

मिलने कृते तथा च पूर्व्वोक्तशरेषुयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कृते खयुगर्त्तुवह्निवसु-संख्यका ध्वनयः स्युरित्यर्थः । अथात्र पूर्व्वोक्तध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संसृष्टेरेक एव भेद उक्तः, त्रिरूपसङ्कराणान्तु सामान्याकारेणैक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदत्रयमित्यभिप्रायेणाह—एत इति । शरेषुयुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्कर्य्ये सति पुनरपि खयुगर्त्तुवह्निवसुसंख्यका ध्वनयः स्युरित्यर्थः । दिङ्नागा दिग्घस्तिनोऽष्टौ, अर्कस्य सूर्य्यस्य हयाः सप्त, ऋतवः षट्, रजनीकरश्चन्द्र एक इति ॥ * * *

टीकाकारेण दर्शिता, मूले तु 'ध्वनिसाङ्कर्य्येणे'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढ़ोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सर्व्वत्रैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्ख्यातिभूयसी'ति 'पुनरप्युद्द्योतते वसुधे'तिप्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्मः ।

(ञ) सुधासागरकाराणां भीमसेनदीक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्ग्यानामेव तावच्चित्राख्य-व्यङ्ग्यरहितचत्वारिंशतां परस्परसंश्लिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्भेदाः (९+८+७+ … … २+१) । सजातीयविजातीयादिभेदैः परस्परसंश्लिष्टैस्तैः २०२५ (४५ × ४५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया' ते ८१०० (४ × २०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४५ शुद्धाः—साकल्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यास्तावत् ८१४५ भेदाः । व्यङ्ग्यास्तु शरेषुयुगखेन्दु—(१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरुभयेषां परस्परसंयोगात् संसृष्टिसङ्कर-मेलनेन (१०४५५ × ४ × ८१४५) ३ ४,०६,२३, ६०० सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः । वस्तुतस्त्वयं गणनाप्रकारस्तत्तुलतामङ्कसंयोजनवैदग्धीमात्रस्य यथा प्रकाशकस्तथा न काव्यरसास्वादनिपुणताया इति पूर्व्वमेवाभिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन । अत्रैषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मबुद्धिभि'रिति मूलस्थवाक्यारकारिकायां गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेण निर्द्देशो 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तनीतिमनुसृत्य । तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः स्वनिकषे—'यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्व्वा नास्ति, तथापि

प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित् केनचिदलङ्कार' इति। ननु रसध्वनौ भावध्वनि-रवश्यं वाच्यः दीपकतुल्ययोगितादलङ्कारध्वनिवत्प्रमाणालङ्कारान्तर्भाव इति, तथा च व्यञ्जन प्रधानव्यङ्ग्यभेदमादाय ध्वनित्वं कस्यचनाङ्गीभूतमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति निमित्तद्वय-समावेशाद्विनिगमनाविरहे एकतरत्वकल्पने नास्ति तावद्युक्तिरिति न वाच्यं, यतः प्राधान्यव्यपदेशमतिशयितचमत्कृतिमत्तयैव भवति। तथा चाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कारा-तिशये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां व्यवहारः। यत्र तु यस्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरितरेतरसंयोगे व्यङ्ग्यार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो कश्चितो यथा तस्यातिशयित्वेन व्यङ्ग्यत्वे, स च युक्तिप्रकारः नासम्यक्, अतोऽत्र प्रागेव दर्शितात् योगरूढप्रयोगलक्ष्याद् 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेषामायातीति सुप्रतीतं वचः। गुणीभूतव्यङ्ग्यमयं काव्यमखिलमलङ्कारशोभामादायैव प्रवर्त्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे" इति भामहोक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां बाह्यतया स्थितिर्न त्वन्तरङ्गतयोत्तमत्वसाधककल्पेन। इति –

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथ 'को किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-लक्षणं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयन्नाह—

'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति का (क)

Bharata—Natyasastra. *Chap.* VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभिव्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो तत्रभवन्त आलङ्कारिका आदावेव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सैव पद्धतिः। मूलोक्तमतिप्रसिद्ध-मेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीव्य बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकता-मुपपत्तिं भोगादिकञ्च प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपणे उत्पत्तिवादिनां भट्टलोल्लटादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, भुक्तिवादिनां भट्टनायकपुरः-सराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचूडामणीनां सुगृहीतनाम्नामभिनवगुप्तपादानां राद्धान्ताः प्रकाशकारादीनां प्राचां ग्रन्थत एवालोकनीयाः—न च तेषामत्रो मूले प्रपञ्चः । कौस्तुभकृतस्तु आत्मवादिनां दर्पणकारादीनां मतमेवानुसरन्ति युक्तश्चैतदिति पूर्वमेवा-वोचाम । तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारादिनात्र दर्शितो मूले—तदानीन्तनगौडीयवैष्णवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कुर्वाणा बभूवुः श्रीरूपसनातनादि-गोस्वामिपादाः पृथगेव तन्मूलान्निबन्धान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचीनानां जिज्ञासूनां स्वत एवादरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-स्वरूपःस्याविष्कारकथने न तावन्मुख्यतस्तात्पर्यं किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-ध्वन्यालोक-दशरूपक-रसार्णवसुधाकर-रसमञ्जर्यादिषु बहुषु निबन्धेष्वत एव न दार्शनिक-तत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यते—सा च प्रथिता प्रथाऽद्यापि वरीवर्त्तीति । तानेवोपजीव्य विशेषवक्त-मुखेनात्र रसकिरणे आलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणा-लक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (षष्ठाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः । "यथा नाना-व्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः........, तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयत्युत्पादयतीति विभावः कारणं, अनु पश्चाद्भावो भवनं यस्य सोऽनुभावः कार्यं, विशेषेणाभिमुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सहकारी ;—एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः। कारण-

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः। या रसनिष्पत्तिसामग्री कारणकार्यसहकारित्वेन लोके कथिता सैव काव्ये नाट्ये चेत्यादि।

आलम्बनमिति—यदवलम्ब्य स्थायिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्थायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा हासस्थायिन उदाहरणे वसन्तोत्सवमालम्ब्य मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्व्वेषां प्रवृत्तो यो हासस्थायी तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽव्यक्तस्य भयस्थायिस्थले विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम्। यद्यपि भक्तिरसामृतसिन्धौ विभावस्थायिभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति।'… 'दृश्यन्ते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिर्न रसेभ्यो भावानाम्।' 'न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः। परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः॥' ·'यथा बीजाद्भवेद्वृक्षो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा। तथा मूलं रसाः सर्व्वे ततो भावा व्यवस्थिताः।"…'वागङ्गमुखरागेण सात्त्वेनाभिनयेन (?) च। कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते॥" 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः। विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यते विभावाः।" "अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम्।' लोकस्वभावसंसिद्धलोकयात्रानुगामिनः। अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनयैर्बुधैः।"… ..'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः। शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना।' …'कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति? उच्यते—यथाहि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गाः कुलविद्याकर्म्मशिल्प-विचक्षणत्वाद्राजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति। .. ..यथा नरेन्द्रो बहुजन-परिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारि-पुरस्कृतः स्थायिभावो रसतां लभते।" 'व्यभिचारिण इति कस्मात्? उच्यते,—वि अभि इत्येतावुपसर्गौ चरतिर्धातुः विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः! चरन्ति नयन्तीत्यर्थः। कथं नयन्ति? उच्यते—यथा सूर्य्य इदं नक्षत्रमसुं वासरं नयति—न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत्।" इति नाट्यशास्त्रीया निर्द्दिष्टा उपमानमुखेन अभिनयप्रकाशकरूपकमिश्रितान्येव पदानि सुगमयन्ति। 'सर्व्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु। स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः॥' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णीतम्—'आनन्दात्मा यतो रस' इति मन्दारमरन्दे (६।३५)। 'रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्रैवानुभूयते। तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः।' इति

कार्य्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्री सैव काव्ये नाट्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख)।—कारणमत्र निमित्तम्। रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र ग्रन्थे प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु रोधेनोक्ताः, अतएव काश्चित् काश्चित् प्रक्रिया नात्यन्तविचारसहाऽपि, तथाऽप्यप्राकृत-

---

धर्म्मस्तोमानुसरणं दृश्यते, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) व्यज्यते च कदाचन। व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया॥—आद्यस्तस्य विकारो यः सोऽहङ्कार इतीरितः। ततोऽभिमानस्तत्रेदं समाप्तं भुवनत्रयम्। अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी। व्यभिचार्य्यादिसामान्यात् शृङ्गार इति गीयते॥' इत्याद्याग्नेये (३३९ अध्याये) रसपर्य्यालोचन-प्रसङ्गे। इत्थं दर्शितस्य रसस्यास्वादस्तुलभ आनन्द इति तत्पश्चादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूले ग्रन्थकृता निहितः।.....

(ख) परमार्थतस्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्रीसम्भारस्य स्फुरणेऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्व्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये श्रव्ये च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलक्ष्य विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति त्वलङ्कारशास्त्रविदां शैली। इयञ्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदितराणाञ्च रत्यादीन् भावानास्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्यान्नितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽ-प्यवलम्ब्यते। रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न सम्पाद्या, अतो नात्र काचिद्विडम्बना। एवमेव वाक्यपदीय कारः स्वनिबन्धे 'शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्। प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते।" रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवास्वादाङ्कुरकन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्द्दर्पणकाराः—'यद्यपि रसाभिन्नतया रसःस्यापि न कार्य्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतयोपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" इति। काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिसंज्ञाकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौड़ीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिशमनुसरतः (*Vide* the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्न. संज्ञासंहितादिः। तथाच भक्तिरसामृतसिन्धौ भक्तेः रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुसृत्य प्रकाशः श्रीमद्रूपगोस्वामिपादैर्द्दर्शितः—तथैव 'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः। एषा कृष्णरतिः स्थायिभावो भक्तिरसो भवेत्।" कारणकार्य्येति—एतच्च लौकिकबोध-प्रवृत्तिमनुसृत्य—यदुक्तं दर्पणे 'कारणं कार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः।" तत्त्वसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधिरोहणवशेनं सांसा-भाविकम्। (In man as he now exists, intuition is the fringe or *penumbra*

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्दीपनाख्यया ।
आलम्बनन्तदेव स्यात् स्थायिनामाश्रयो हि यत् ॥
यत्तानेवोद्दीपयति तदुद्दीपनमिष्यते ।
एभिरेव व्यञ्जकैस्तु त्रिभिरुद्रेकमागतैः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायी रसायते ॥ ६२ का

सुखरसवर्णनप्रसङ्ग एकैव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग)। यदिति— यद्वस्तु तान् स्थायिभावानुद्दीपयति प्रकाशयति तदुद्दीपनं—यथा हास्यस्थले विदूषकस्य मधमङ्गलस्य वैकृतम्। अत्रैवानुभावो नयनस्फारतादिः। एतन्मते सात्त्विका अप्यनु-भावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम्। उद्रेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तैरेभिरेव व्यञ्जकैरसौ स्थायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति। स्थायी कथम्भूतः? आस्वादाङ्कुरस्य रसास्वादरूपकार्य्यस्य कन्दो वीजरूपः। अथ स्थायिभावस्य नित्यत्वेन

---

of intellect') कारणकार्य्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यदुक्तं काव्य-प्रकाशटीकाकृद्भिः 'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयैव कारणत्वं, न तु तृणारणिमणिन्यायेनैकैकस्ये'ति।

(ग) नात्यन्तविचारसहोऽपि—एतच्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतामच्य भक्तिरसस्याप्राधान्यमित्याद्यखिलं भक्तिरसामृतसिन्ध्वादिवैष्णवप्रामाणिकनिबन्धेभ्यो वैमत्यं पश्यद्भिरुज्ज्वलनीलमणिटीकाकृद्भिर्गोस्वामिचक्रधुरीणैर्विश्वनाथचक्रवर्त्तिभिरनुपादेयत्वमित्येव सकटाक्षपातं सूच्यते। कविकर्णपूरगोस्वामिपादाः खल्वपरगोस्वामिन इवाप्राकृताश्रयस्य रसस्य सुखत्वमङ्गीकुर्व्वाणा अप्यालङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तन्मतपद्धतिमनुसरन्ति। नैतदद्भुतं—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्व्वैर्भक्तिरसतत्-सायुज्यं वा काव्यस्य सारोऽन्योन्यतया स्वीकर्त्तुं शक्यः। आलङ्कारिकाणां काव्यतत्त्वबोध एव तात्पर्य्यं, काव्यस्य हि सर्व्वत्रैव सकलहृदयहारकं चमत्कारमाश्रित्यैव चरितार्थता, न तु भावप्रवणस्य स्वादविशेषादरऽनुपजीव्य ग्राहकस्य ग्राहककाव्यस्यैव वा काव्यस्य महनीयता। न च खलु सर्व्वे भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः। आलङ्कारिकाणां निखिलकाव्यपद्धति-प्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽशिक्षितानां काव्ये विमुखीभावो भविता, अतो ग्रन्थकृद्दर्शितप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक्।

एतेन रसस्य कारणकार्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्यस्य कारणं विभावः—व्यभिचारी यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी ; त्रय एव समुदिताः सन्तः स्थायिनं रसीभावमापादयन्ति । स्थायी समवायि कारणम्, आलम्बनोद्दीपनविभावो निमित्तकारणं, स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायि-कारणं (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ) ।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽस्ति धर्म्मः कश्चन चेतसः ।
रजस्तमोभ्यां हीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः ॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि नित्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादि सम्भवति, किन्त्वनुभावादीन् प्रति कार्य्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादनिर्व्वाहस्तु तेषामेव मध्य एकं प्रत्यन्यस्य कारणत्वमादायैवेत्याह—एतेनेति । ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं नित्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य नित्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा नित्यस्य श्रीकृष्णस्य परिणामरूपाणां बाल्यपौगण्डकैशोराणां नित्यत्वं, किन्तु भक्तानां दर्शनोत्-कण्ठाजगदुद्धारादिप्रयोजनं निमित्तीकृत्य कदाचित्तेषां प्राकट्यं, विच्छेदे च प्रयोजने कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यञ्च, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति भक्तहृदये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्द्धाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्यावे पूर्व्वदशां परित्यज्यैव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्यावे त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्व्वदशा-परित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्नित्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः । असमवायि-कारणमिति—स्थायिनो हेतुभूतान्वितस्य द्रवीभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव समवायिकारणमित्यर्थः । न तु रसस्येति—स्थायिनो नित्यत्वात्तत्परिणामरूपरसस्यापि नित्यत्वमिति भावः ।

धर्म्म इति—रजस्तमोभ्यां रहितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म्म एव स्थायी । रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं स्वत एवायातम्, अतस्तेषां सत्त्वमपि (3) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—'रसो वै सः' इति श्रुत्या रसस्य नित्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन न विकृतिमयत्वं सम्भवि । अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिमात्रहेतवः स्युरित्येव कारणत्वकल्पनेत्यर्थं वक्तुना ।

(१) 'विकारविशेषो समवायिकारण'मिति (ख) पुस्तके अनवधानपुरःसरः पाठो वर्त्तते ।

(२) 'स्थायिनः परिणामत्वे' इति मुद्रितपुस्तक एव नातिसङ्गतः पाठः ।

(3) 'अतस्तेषां एतत्सत्त्वमपी'ति (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्वयथः पाठः ।

स स्थायी कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया ।

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादाङ्कुरकन्दो मनसः कोऽपि धर्म्मविशेषः स्थायी । स तु विभावस्योक्तप्रकारद्विविधस्य भेदैरेव भिद्यते (ङ) ।

अनुकार्य्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः । यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयौ ।

करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानके ॥

जुगुप्सा बीभत्ससंज्ञे कोपो रौद्रेऽष्ट नाट्यगाः ॥ ६४ का

धर्म्मोऽपि ज्ञानिनीष्पत्तेरानन्दात्मकचित्तरूप एव, न तु जडात्मकः—तथात्वे स्थायिभावस्वरूपस्य जडात्मकताङ्गधर्म्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दात्मकरसरूपत्वानुपपत्तेः, न हि जडपरिणामरूप आनन्दो भवतीति । एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्म्मस्यैकत्वे कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहत्वादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्म्मे वृत्तित्वाभावादित्यत आह—स त्विति ।—स एकोऽपि धर्म्म उक्तप्रकारकद्विविधस्य विभावस्य भेदैरेव भिन्नो भवतीत्यर्थः । यथैक एव स्फटिको जवाकुसुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवैक एव स्थायिरूपो धर्म्मो वीररसादिपोषकाणां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मयरूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः । एतादृशैकस्थायिरूपधर्म्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्षदानां, न वा सहृदयानां साधकानां, तेषान्तु स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्त्तन्ते त एव रसास्वादका भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ) ।

(ङ) स्थायिभावस्यालम्बनोद्दीपनविभावगतत्वेन बहुधा प्रकारो विभिन्नता च, तस्माच्चित्त रसस्य प्रवर्त्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्यायाति । स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत्र विभावाद्यन्यभेदे भेदस्य दार्ढ्यितानां रसानां स्वत एव वरीवर्त्तीत्याग्रहेणात्र स्वके लक्षितः, इयञ्च पद्धतिरवतारिता । इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धान्ताचार्य्यैर्हेमचन्द्रचरणाब्जमयोर्सिद्धिलयुक्तिभूषितो कथ्यते—"जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्भिः परीतो भवति । तथाहि दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः सर्व्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति, उत्कर्षापायशङ्कया शोचति, अपायं प्रति क्रुध्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टास्तु नाट्यरसेष्विति केचित्। केचित्तु 'निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाटेऽ रसः। भोजस्तु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी; एकादशैव ह्येते श्रव्येऽपि च रसिक-संसदः प्रेष्ठाः (च)। (4)

Kavyaprakasa—
Ullasa IV.

अनुकार्य्यार्थमिति –येषामनुकरणं नटाः कुर्वन्ति तेऽनुकार्य्या रामसीतादयः, तेषान्तु अन्तःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव नानाविधाः स्थायिनो वर्त्तन्ते—तदेवाह—यथेति।

नाट्यरसेष्विति—शोके भयजनकव्याघ्रादिदर्शनाद्भयजन्यदुःखमेव जायते, न [illegible]-भयानकरसः—अतो नाट्य एव सामाजिकानां रस इति भावः (च)। एकादशैव रसा इति रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्ठाः।

सहते, विनिपातादिभेति, किञ्चिदयुक्ततयाऽभिमन्यमानो जुगुप्सते, ततश्च परकर्त्तव्यवैचित्र्य-दर्शनादिस्मयते, किञ्चिन्निहासुस्तत्र वैराग्यात् प्रशमं भजते। न हि कश्चिच्चित्त-वृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवती"ति। एष च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य प्राकृतासम्भवतापत्तमुपजीव्य सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामयुक्तो नेति विदुषामूहनीयम्। परं प्राकृतनायकगतो यो भावः स रसनिर्य्यासस्वादार्थिमनसामिव श्रीलक्ष्मी लक्षितश्चेत्तथा विजृम्भते, एवमपि पार्षदसाधकाद्याश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रितात्भावाद्भिन्नः। एवं चन्द्रचन्दनमलयमारुतादिगतो भावो विषतुहिनप्राकारादिगताद्भिन्नः। एतत्तु चेतत्प्रसङ्गे स्मरणीयं यत् स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादनं, नान्येषाम्। एवमपि धर्म्मदत्तः—

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्।
निर्व्वासनास्तु रङ्गान्त.काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः॥ इति।

(च) कतरोऽयं भोजः शृङ्गारप्रकाशकर्त्ता तदितरो वेति न विदितं विदुषामपि, अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिन्यां न किमपि तात्पर्यं समाकलनीयम्। शृङ्गारप्रकाशमतमुद्धृत्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामैक्यं प्रतिपादितम्—तद्यथा—"अथ भोजनृपादीनां मतमत्र प्रकाश्यते। रसो वै स इति श्रुत्या रस एकः प्रकीर्त्तितः। अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न॥" षड् रसा इति रसार्णवकृत्सदृशारिणः केचिदलङ्कारमार्गेणापि। शान्तवर्ज्जमष्टौ रसाः दृश्ये श्रव्ये च काव्ये इति भरतनाट्यशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः। नव रसा इति भूयांसोऽभिनवगुप्तादयः। ते च सर्व्वे नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः स्वनिबन्धस्य कल्लिनाथभाष्ये—'अष्टावेव रसा

---

(4) अत्र अर्द्धं 'चैतोरञ्जकता विधा तन्मयोर्मिमयाऽनन्मयोर्मिमया चे'ति मुद्रितपुस्तके एतादृशः पाठ उपलभ्यते।

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत्।
सा प्रीतिमैत्रीसौहार्दभावसंज्ञाश्च गच्छति॥ (क)
या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्त्तिता।
सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावसम्पादकधर्म्मविशेष एव चेतोरञ्जकता। सैव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावञ्चोत्पादयति। पूर्व्वं सामाजिकानां स्थायिरूपो यो धर्म्मो ह्लादिनीशक्ते-र्वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दरागाया ह्लादिनीशक्तेः सारवृत्तिस्तद्रूपेयं रतिः—अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्य्यन्तपाको भविष्यति। अतएव इयमस्य वाढ्यं महारागं दृष्ट्वा उद्धवः सचमत्कारमाह 'सख्यो ह चैव परमात्मनि रूढभाव' इति। रूढभावस्यापरपर्य्यायो महारागो महाभाव इति च। सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्नव्यञ्जनादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथेयं रतिरपि श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलीलाश्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति। रतिमतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलीलादिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रतिशून्यानामिति ज्ञेयम्। तस्यास्त्र यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमादाय भेदत्रयमाह—सेति। सा रतिर्भिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति।

नाट्येष्विति केचिदप्यवदन्। तदचारु, यतः 'कश्चिन्न रसं स्वदते नटः॥' इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम्। हरिहरकृते भर्त्तृहरिनिर्व्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोधचन्द्रोदये च तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः। बालचरितशाकुन्तलोत्तरचरितादौ चेतरेष्वङ्गत्वेनेति रसिकसंसदो राद्धान्तः। इत्थं नवरससंहिता इत्यन्ये। द्वादश हास्यसख्यवात्सल्ययुताः अपिहाः शृङ्गारादय इत्यर्व्वाचीना वैष्णवालङ्कारिका बहवः। अत्र तु सख्यस्य न विशिष्टरसकथायां गणना, रतावेव तस्यान्तर्भावनिर्द्देशात्—अत एकादशेति कथनम्। ते च श्रीमद्भागवते चाणूरवधप्रसङ्गे (१०।४३।१७) सूचिताः—यथा—

"मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः॥"

श्रीव्यासस्तु द्वादशापि रसानिहाबध्नादिति व्याख्यानविदो। गोपानां स्वजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्न्यां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्यथा ।
द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्री निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्र्युच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यञ्च मैत्र्युच्यते । इयं मैत्री परस्परस्कन्धादिषु हस्तादि-

---

सख्यहासयोः, स्वपित्रोः शिशुरिति वत्सलकरुणयोः, कृष्णोर्णां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात् । शेषाः नव सुलभ्याः । एते द्वादश रसाः सर्व्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवत्सलसख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ चाऽन्तर्भावः सुगमः । इतरेषां परिहृत्ती रत्नापणे कुमारस्वामिना दर्शिता । "चतुर्व्वर्गमध्ये सर्वप्राणिसुलभस्य कामस्य सर्व्वहृदयङ्गमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तज्जन्यत्वेन हासः । ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः । ततस्तन्निमित्तभूतोऽर्थप्रधानो वीरः । ततोऽर्थकामयोर्धर्म्ममूलत्वाद्धर्म्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणभूतो वीभत्सः । वीराक्षिप्त-भयानकादनन्तरं वीररसफलभूतोऽद्भुतः । त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देशक्रमोपपत्तिः ।" वेष्णवालङ्कारिकवर्य्यैः श्रीरूपगोस्वामिचरणैरपि तत्पूर्व्व-वर्त्तिभिः कल्पितानां द्वादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । 'सा द्वेधा रसज्ञैः परिकीर्त्तिते'ति तत्कृतरसामृतसिन्धौ । मुख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रेयोवत्सलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहास-करुणादीनां संप्राप्तिः । एवमप्युज्ज्वलनीलमण्यामुपक्रमे 'मुख्यरसेषु यः संक्षेपेणोदितो रहस्यत्वात् । पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः ॥' इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । 'मुख्यगौणानां, 'द्वादशभेदयो'रेवं पृथक्करणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्ध'—यथा काव्यप्रकाशे—'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इति प्राक्, पश्चात् 'शान्तोऽपि नवमो रस' इति निर्द्देशः, दर्पणेऽपि 'इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मत' इति शान्तस्य पृथक्तया सूचनम् । अन्ये तु नवेवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित् । न तच्चिरमित्युक्तमेवेह प्राक् । …कार्म्मयतो रसः, अपि तु रस आत्मगत इत्यतो द्वादशे अन्ये च काव्ये समानसंख्यका एव रसाः—अतो नवे द्वादशे अर्थ्योऽस्तीति प्रतीकम् ।

(ख) रतिरेव सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा मुख्यत्वेन कथनं, वीरहासादिभिस्सप्तधा गौणत्वेनापि निर्द्देशः । रतेरित्थं भेदास्तत्प्रपञ्चस्तु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु चर्चितास्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् ।

मनोद्रुतिमयी प्रीतिर्म्मैत्री स्पर्शादिकोचिता ।
निर्व्विकारा सदैकाभा सा सौहार्द्दमितीष्यते ॥(च)॥६७का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्द्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्म्मसमुचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारे दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिसौहार्द्दाभ्यामेतादृशविशेषो मैत्र्यां ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष-सङ्केत स्वच्छन्दस्पर्शानौचित्यात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-विषया । निर्व्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्व्वव्यापकत्वादिरूपत्वेन स्तवकर्त्तुर्भक्तस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगाविषयत्वाभावान्न रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

'विदग्धानां मिथो लीलाविलासेन हि यत् सुखम् ।
न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रसिका विदुः ॥'

इत्यस्य प्रयोगविषयाया स्त्रीजनालम्बनायाः पुरुषालम्बनायाश्च रतेः स्तुतिः श्रीरूपगोस्वामि-चरणानां ग्रन्थे ।

(च) आन्तरं भावमुपजीव्य वर्त्तमानाया अपि रतेर्ब्बहिरभिव्यक्तितो व्यक्तितोचिता । अस्याश्चेह लक्षितायाः प्रीतेर्म्मनोद्रुतिमयत्वकथनम् । मैत्र्याश्च स्पर्शादिनाभिव्यक्तिमत्त्वं, सौहार्द्दे त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मित्रभावश्च सख्यं द्विविधमीरितम् । अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तरस्तु भक्तिरसामृत-सिन्ध्वादौ द्रष्टव्यः । एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तेर्विम्बानुविम्बभूताः, केचन सम्बन्ध-रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः । भावः—एष सर्व्वातिशायिमाहात्म्याच्च इहाभावा-स्वाद्भिन्न इत्यमन्यत्र लक्षितश्च—

'शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक् ।
रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते ॥' (भावभक्तिलहर्य्याम्)

मैत्रसख्ययोर्भेदो दर्शितः श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनव्याजेन यथा—

"भावज्ञैः प्रोच्यते मैत्रं विस्रम्भो विनयान्वितः ।"
"विस्रम्भः साध्वसान्मुक्तः सख्यं स्ववशतामयः ॥"

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । अस्याश्चानयोः सौहार्द्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीतौ रतिर्व्वा ।

(5) एवमेव सार्व्वत्रिकः पाठः । 'रतिशब्दवाच्य इति' इत्युक्ते व्याख्यातार्थसामञ्जस्यतया साधुः स्यात् ।

सैव देवादिविषया रतिर्भक्तिश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता—चादिशब्दाहुत्प्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्य्यवस्यति ॥ (ञ) ६९ का

शेषेणाह—सैवेति। देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्व्वव्यापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (झ)। किञ्चायं भावरूपस्थायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्मात्भिन्न एव ज्ञेयः।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्त्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतेरुत्-कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदशां प्राप्य प्रथमपाकाङ्गावरूपेण

(झ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतानुसारेण—अलङ्कारनिबन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्व्वाहो नातिदुःसाध इति पूर्व्वमेवावोचाम।

"अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्म्माद्यनावृतम् ।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥"

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रहृदर्त्तिनी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम्। कविकर्णपूरगोस्वामिपादास्तु क्वचिदुभयमतसामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्वकीयमतजाले असामञ्जस्यं जटिलतामानयन्ति। यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पश्चाद्भिन्नत्वेन गण्यत इति नातिसुन्दरं समाधानम्।

(ञ) सर्व्वे एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते महाभावस्य विकाशः।

'शृङ्गाररससर्व्वस्वं शिखिपुच्छविभूषणम् ।
अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥'

इति लीलाशुकोक्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या। रसस्याभिव्यक्तेः परां काष्ठामालम्ब्योक्तं रससर्व्वस्वं श्रीमद्भागवते प्रथमे—

'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥"

'प्रेम'पदेन साधारण्येन परिचितायाः अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् काश्चित् संज्ञान्तराण्यपि प्रदर्श्यन्ते, ते चेत्थं निर्द्दिष्टा नीलमणौ—

"इयमेव रतिः प्रौढ़ा महाभावदशां व्रजेत् ।
या मृग्या स्याद्विमुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम् ॥
स्यादृढ़ेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन् स्नेहः क्रमादयम् ।
स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाके यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः।

यदुक्तम्—

"यथेक्षूणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः।
गुडोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला॥
तथा रतिर्भावपूर्व्वरागरागाख्यपाकतः।
अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः।
स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते॥"

Anantadasa's Rasa-sudhakara (?)

Sahityadarpana. Chap III 'निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये'त्युक्ते रतेः प्रथमः पाको भावः

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां(6)

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति। अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम्। तत्र दृष्टान्तो यथेति—आमोऽपक्व इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरैः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यणेर्व्वयोतृकर्षेदशां प्राप्य पूर्व्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाष्ठाऽपन्नो महारागः आनन्दस्य परमावधिरूपः—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम्, अतएव 'त्वय्येव चैव परमात्मनि रूढ़भाव' इत्युक्तवता उद्धवेनाप्यस्यैव रूढ़भावत्वेनोत्कर्षः ख्यातः। एवम् 'आसामहो चरण-रेणुजुषामहं स्या'मिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ स्वजन्माकाङ्क्षा ख्याता, न तु कदापि रुक्मिणीसत्याप्रभृतीनां, कुत्रापि प्राप्त्येऽदृष्टत्वात्। सितोपलेति—'मिछ्' इति प्रसिद्धाया मत्स्यण्डिकायाश्चरमपाकाच्जातः कश्चिदपूर्व्वपदार्थविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः। निर्व्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽत्यासक्तिः, तद्रहिते चित्त इत्यर्थः।

बीजमिक्षुः स च रसः स गुड़ः खण्ड एव सः।
स शर्करा सिता सा च सा यथा स्यात् सितोपला॥
अतः प्रेमविलासाः स्युर्भावाः स्नेहादयस्तु षट्।
प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी प्रेमशब्देन सूरिभिः॥"

विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः। रसार्णवसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासानान्तु सर्व्वेषां तत्र चात्रैव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी। तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागियं क्रमशः।
प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तः॥

6) एवं (ग) पुस्तके पाठः। अन्यत्र सर्व्वेष्वपि पुस्तकेषु 'कारणत्वमित्यपेक्षया' इति पाठः।

बहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि सुखं रसः ॥ ७० ॥

अयन्तूत्तमप्रकृतीनामनुकार्य्याणां स्वतःसिद्ध एव (ट), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटी यथा—आदौ श्रवणकीर्त्तनादिभजनानां पौनःपुन्यादानन्दरूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तैरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः। एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रससाक्षात्कारे ; एतदेवाह—बहिरिति। सम्प्रति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं पूर्व्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (7) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्व्वेभ्यः सकाशात् कोटिकोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तज्जन्यातो यश्चमत्कारस्तद्विशिष्टं सुखं रस इति रसलक्षणम्। अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा बहिर्व्वस्तूनामनेकेषां मध्ये कस्यचित् सर्व्वोत्कृष्टाद्भुतवस्तुनो दर्शनाच्चेतस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कारपदार्थो चेतस्य स्फारतारूपः, तथैवानाप्यन्तर्व्वस्तूनां मध्ये रसतादशायां कस्यचिदद्भुतसुखास्वादानुभवाज्जाता चित्तस्य स्फारतैव चमत्कारः। चमत्कारि सुखं कीदृशं भवेदित्यपेक्षायां विशेषणमाह—बहिरिति। रसस्योदयदशायां बहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुपयोगिपदार्थमात्रे यो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः।—तथा च रससाक्षात्कारे कारणीभूतविभावादेरभानं, न तु तदानीमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञानजनने सामर्थ्यमस्तीति भावः। तदेव पुनर्व्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति। स्वकारणानि विभावादि, (8) तस्य संश्लेषि,—तथा च विभावादिसंवलितस्यैव रसस्य साक्षात्कारो जायत इत्यर्थः। यथैकमेव दधि वस्तु सितामरिचकर्पूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालाख्यं भवति, तस्यास्वादनकाले चित्ररसस्य प्रत्ययो भवति, तथेत्यर्थः।

अयन्त्विति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामप्राकृतानामनुकार्य्याणां भक्तानाम्। सद्

(ट) रसस्य स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृताऽऽस्वादस्वभावसूचनेन विशेषणप्रपञ्चनेन च। एवंविधेषु स्थलेषु प्रमाणद्वारा विशदीकरणं विना नान्या गतिः—सैव टीकायां दर्शिता। 'रसे सारश्चमत्कारः' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम्। दर्पणादिषु विवक्षेयस्यैव 'अलौकिकचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः। स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः। चमत्कारीति—चमत्कारप्राणतैव बोधयिता।

---

(7) एषोऽपि सार्व्वत्रिकः पाठः। स च 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ'इति न्यायेन समाधेयः।

(8) एवं (ख) (ग) पुस्तकयोः। अन्यत्र 'स्वकारणं विभावादि' इति पाठः।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिष्वप्येक एव पूर्व्वोक्तः कवना-स्वादकान्द्रवेतोधर्म्मविशेषः स्थायी। तत्र युक्तिर्दर्शयिष्यते।

रसस्यानन्दधर्म्मत्वादैकाध्यं, भाव एव हि।

उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः॥ (ठ) ७१ का

रत्यादयः स्थायिनः। यथा नानाविधशरावसलिलतारतम्येऽपि तरणि-बिम्बप्रतिबिम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (9)। उक्तप्रकारेषु स्थायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च। तत्र रत्यादिरुभयनिष्ठः, जुगुप्साऽऽदिरेकनिष्ठः, क्रोधादिरेकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनु-कार्य्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (ड)।

यथा रत्यादीनां भावपूर्व्वरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्याप्येकस्य पाकान्नाना-विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति। आनन्दधर्म्मत्वात्परमानन्दरूपत्वादैकाध्यमेक-विधत्वम्। यथा सितोपलायाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि परमानन्दत्वेन पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि। अतएकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम्। भाव इति—नानात्वं प्राप्नोतीति शेषः। 'यथा नानाविधशरावे'त्यादिपाठः क्वाचित्को न सर्व्वसम्मतः।

(ठ) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथ-गुल्लिख्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दीपनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचिच्छृङ्गारतया कदाचिद्वीरत्वेन कदाचित् करुणाख्यया वा व्यवह्रियते। एवमेव रसान्तरेष्वप्युदाहृतपरि-भाषायां रतेर्गौणीमुख्याभेदेन संगमनम्। आनन्दस्तु सर्व्वत्रैव समानलक्षणः समानानुभव-प्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता।

(ड) सामाजिकानां पक्षे तत्तद्भावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः। अनुकार्य्याणां शृङ्गाररसभाजां कदाचित् सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिद्विना वैक्लव्यं दैन्यं वा—तदुप-भुञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वत्र। एवं वीराद्भुतादिष्वितरेषु रसेषु। न चात्र सामाजिकबोधोपलक्ष्यमेवालङ्कारिकस्य प्राधान्यमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना विस्तरेण विचारादिना निन्द्यते 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति न्यायादत्रापि विशेषवासुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्य्यमन्वेषणीयम्। एवमाश्रयो

---

(9) एष पाठः (क) (ख) पुस्तकयोर्नास्ति—टीकाकारस्यास्य मूलान्तर्गतत्वे सन्देहात् इति प्रतीयते।

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष त्रिधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो लौकिको मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-राधाऽऽदिनिष्ठः । आभासस्त्वनौचित्यादिप्रवर्त्तितः । स आभासस्त्रिविधः प्रसिद्धकल्पितमिश्रभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपपन्नः, न तु सम्पत्स्यमानः ; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध-प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्त्रैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव ;—यतोऽत्र कृमिविड्भस्मान्तनिष्ठेषु प्राकृतनायकेष्वतिनश्वरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववैरूप्यात्तद्विपरीतं घृणामयं वैरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणापि प्राकृतविषय एकमपि पद्यं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्व्वाणि पद्यान्युदाहृतानीति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणैवोपपन्नः भ्रान्तानां प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रतौ रसाभास एव । एवं परोढ़रमणीषु पुरुषस्य रतिरपि रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यत्रसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवद्भिःप्रकाशकत्वमवलम्ब्यानुकार्य्याणां नायकादीनां वस्तुत्वमनुसृत्य, न तु रसस्वरूपस्यानन्दस्योद्रेकतारतम्यतया वा भेदेन । रसात्मवादिनामनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेद्यान्तरस्पर्शशून्यत्वेनालौकिकचमत्कारवत्तया च न भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकृदादयो वाढ़मेतन्मतपोषका अपि सामाजिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेदमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यत्र खलु सर्व्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिश्चैका, वीभत्सजुगुप्साऽऽदिषु शृङ्गार-करुणादित उपलब्धेः पृथक्त्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । वयन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु वहिरावेष्टनभेदत आन्तरानन्दस्य स्वरूपभेदः कल्प्यः;—एवमप्याधुनिकाः प्रतीच्याः काव्यतत्त्वविदः । (Cf. the views of B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(८) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः रसवती, [illegible] प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकाकृतैव सूचितम्—वस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो [illegible] प्राकृते रसवत्त्वमपह्नोतुं न प्रभवन्तीति सर्व्वैरपि [illegible]—तथापि [illegible] । [illegible] तथैव [illegible] यदैव ते [illegible], अतः [illegible]

प्रसिद्धो भीष्मकसुतायाः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः । क्वचित्तु नन्दनं प्रति मालती-वेशधारिणो मकरन्दस्य वाम्यप्रकटनादिः । सिद्धस्यानौचित्यप्रवर्त्तित एव—अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वम् (ख) ; यदुक्तम्—

कृतचामवसर इति प्राकृतानामस्माकं न ज्ञानगोचरम् । यत्तु ग्रन्थकारेण प्राकृतविषय एकमपि पद्यं नोदाहृतमिति मत्वा तस्य प्राकृते रसाभासत्वकथनपक्षाङ्गीकरणं न तत् सम्यक्, अपि तु वैदग्ध्यमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णलीलामृतमेव वर्णनीयमुदाहरणत्वेनेति ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राकृतचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्ज्जनं, न तु कारणान्तरेणेति । प्राकृताश्रयस्य रसस्य सत्तामपह्नुवतां वैष्णवालङ्कारिकाणामियं हि प्रौढी—यत्र प्राकृतचरितमुपजीव्य इतरेषामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्त्तते, तत्र वैष्णवानां मते रसता न जातु सम्भवति । यत्र तु परोढ़रमणीरतिस्थले वैष्णवानां मते रसश्रेष्ठतरत्वव्यवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्त्तिन इतरे रसस्याभासत्वेन स्थितिमुपपाद-यन्ति । प्राकृते रसविकृतिमसहमानानां रीतिर्युक्तिश्चानन्दचन्द्रिकायामित्थं लक्षिता—'ननु तर्ह्येतल्लक्षणं प्राकृतनायिकासु दमयन्तीमालत्यादिष्वव्याप्तमिति चेदिष्टापत्तिरेव । 'रसो वै सः'' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दघनस्य रसस्य विकृतिर्भवदादिभिरप्राकृतैर्भगवत्प्रेयसीरालम्ब्य न कृता तत्र मुह्यद्भिः कविभिर्यदि प्राकृतादिषु पिष्टमिष्टत्वेनमनजरामरणादिमतीषु स्त्रीषु स रसः पर्य्यापयिष्यते, तर्हि वयं किं कुर्म्मः ? तथा चुक्तं रसपद्यव्याख्यायाम् (भागवते १।१।१)—'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इति । य आद्यस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-मादिकवये भरताय तेने । यत्र रसतत्त्वे कवयः काव्यकृतो मुह्यन्ति, अमेयाल्लब्धेऽपि प्राकृतरसलक्षणस्य सङ्क्रमनात् ।...'इत्यादि । कविकर्णपूरचरणास्तु प्राकृतेऽप्याश्रये रसस्य सत्तामितरालङ्कारिका इव स्वीकुर्व्वन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राकृताश्रय एव मुख्यो रसः । टीकाकृतो गोस्वामिचक्रधुरीणा एतदपि न सहन्ते, 'प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एवे'त्यादि कटाक्षेण सचयन्तः स्वमाग्रयं मतदार्ढ्यमेव वाञ्छन्ति । अप्राकृताश्रयस्य रसस्याभासतापत्तस्तु वयमिमरत्रालोचयिष्यामः । 'प्राकृते रस एव नास्ती'ति तु श्रीतु-प्रायमास्फालनं भक्तिग्रन्थव्याख्याने यथाकथञ्चित् औचित्यमावहतु, न तु कान्तासम्मिततया उपदेशपराणि काव्ये तदाश्रिताङ्कारिकवचःप्रपञ्चे च तस्योपयोगः । अतएवमवधेयम्—अति-गहनस्वरूपे रसे प्राकृताश्रयतापत्त्यस्यास्वादाद्युत्तरकथामविरोधिङ्गिरपोकर्तुं सुघट एव, इति वैष्णवगोस्वामिमतस्याभ्रान्ततास्तु व्यावहारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रवृत्तिर्भवितुं प्राकृताश्रितानि कालिदासादिकृतकाव्यानि प्रज्ञादरिद्रो विधातृमीलितं नष्ट सर्व्वं परित्यजेय ।

(ख) अनौचित्यम्—'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मित्यौचित्यमेव प्राक् सर्व्वत्र मतयते । पशुगतरतेश्चम्पटपुरुषगतप्रीतेर्वा न कदापि काव्यालङ्कारोपयोगि-

'यद्यप्ययं रसाभासः परोढ़रमणीरतिः । Rasasudhakara ?
तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥' इति

तथापि 'रसो भावस्तदाभासो भावशान्त्यादिरक्रमः' (३५ का)

इत्याद्युक्तदिशा 'आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्' इति ध्वनिमर्य्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृते, अप्राकृते तु परोढ़रमणीरतिरेव सर्व्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्यप्रवर्त्तित्वम्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचरत्वाच्च (त)। तथा च—

सर्व्वोत्तमत्वेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्व्वोत्तमा। सा च रतिर्द्विविधा—स्वकीया रुक्मिण्यादिनिष्ठा, परकीया व्रजसुन्दरीनिष्ठा च। तयोर्मध्ये परोढ़रमणी श्रीव्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्व्वोत्तमेत्यर्थः। भूयसीति—सर्व्ववेदेतिहास-पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते श्रीकृष्णेनोक्तं 'न पारयेऽहं'मित्यादौ 'या मा भजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य' इत्यादि—तत्रैव श्रीउद्धवेनाप्युक्तं 'या दुस्त्यजं स्वजन-मार्य्यपथञ्च हित्वे'त्यादि। उज्ज्वलनीलमणौ श्रीमद्रूपगोस्वामिभिरप्युक्तम्—'अत्रैव परमोत्कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित' इत्यादौ। महानुभावानां ग्रन्थप्रबन्धकाव्यादौ परकीया सर्व्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः ।

यौचित्यं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृते तु सकललौकिकसीमामतिक्रम्याभिपरमे पुरुषे न क्वापि निन्दानिन्द्यताचिन्ता। अन्यत्र तत्त्व विचारो न निहितः—अतः स प्रदायमता-विष्कारकल्पनामीकाङ्क्ष स निपुणं समाहितः। आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य ग्रन्थस्य आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्बन्धं प्रकटयतितराम्। 'सिद्ध' रसाभासं विनाऽन्ये भेदा इतरैरपरैरालङ्कारिकैस्तथा नैव स्वीकृताः। 'सिद्ध'रसाभासस्यैव वैष्णवमतप्रमाणैर्मिथुनस्य परमेरसत्वे स्थापनप्रयासः स्वस प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति। न चैकवचने समतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारत्वेन काव्यस्य उत्कर्षस्याभिमाना-भावस्यापि सुस्पष्टेन विपरिणतिर्भ्रान्तिदूषणीया। कृत्रिमो रसाभासः निबन्धप्रवक्ता श्रोतृसुधां भीष्मलक्ष्मणस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तत्र द निर्देशः।

(त) परोढ़रमणीरतौ रसो न, अपि तु रसाभास एवेति सम्प्रदायविरोधिमालङ्कारिकाणां राद्धान्तः—'परोढ़ां वर्ज्जयित्वाऽत्र वेश्यां चाननुरागिणीम्'। आलम्बनं नायिकाः स्युरिति दर्पणकृदुक्तिः, 'एकत्रैवानुरागश्च तिर्य्यङ्म्लेच्छगतोऽपि च। योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभास-स्त्रिधा मत' इति प्रतापरुद्रियमतश्चेति। एवमञ्जनप्राचीनाः सर्व्वे काव्याभरण-कृद्योगाद्याः, रसप्रकाशविप्रवरैः कवयो देवसङ्गमाद्युपन्यासकाः। परोढ़रमणीरतौ रस एव

'अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।' इति च । Mahabharata—Udyoga-Parvan.

व्रजवधूनां कृष्णैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च मायाकल्पिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागमात्रोपाधितया चेतोरञ्जकतया शुद्धत्वमेव ।

न रसाभास इति वैष्णवालङ्कारिका भक्तिमार्गाचार्याः श्रीमद्रूपगोस्वामिप्रभृतयः। कौस्तुभकृत रसाभासो भवन्नप्यसौ रसपोषक इति सुचिन्तितं स्वसमीहितं प्रकाशयन्नपि स्वसम्प्रदायमतदार्ढ्यं प्राक् निर्व्वन्धवानिव प्रतीयते। परोढ़रमणीरत्याश्रयं काव्यमुत्तमं काव्यमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावलम्बिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—ध्वनिवैशिष्ट्यमेव कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरपि तैः गाथासप्तशती-अमरुशतक-शृङ्गारशतक-पद्यावल्यादिस्थितानां पद्यानां सत्काव्यत्वेनाङ्गीकृतत्वात्। अप्राकृतविषयकपरोढ़रमणीरतिपक्षे च नाट्यानां रसोऽसौ रसाभासो वेति निर्व्वन्धातिशयः, यतः सकलसहृदयहृदयावर्ज्जनकारिणि रसनिर्य्यासस्वादार्थमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति भागवतसंहितोदिते किमनेनालीकप्रपञ्चकलिते इव न्यायविवादशौण्डेन। धन्यम्मन्यजीवनानां गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह 'वृन्दाऽरण्ये विहरता मदा रासादिविभ्रमैः। हरिणा व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्नताद्गतादृशं नित्यसम्बन्धत्वं, "कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि। नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः॥" इति सङ्कल्पमानेषु वा गोकुलकुमारिकाः। तास्वेव कियतीनान्तु पतिभावो हराबभूत् ॥ '... इति, 'गान्धर्व्वरीत्या स्वीकारात् स्वीयात्वमिह वस्तुतः॥' इति च भवतामभिधानात् 'यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः।"……"भविष्यामि पतिर्हि वः' इत्यादि श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, 'या दुस्त्यजं स्वजनमार्य्यपथञ्च हित्वे'त्यदि 'या मा भजन् दुर्ज्जरगेहशृङ्खला' इत्यादि तत्तत्प्रायात् 'दृष्ट्वा केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलिताऽस्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे' इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च लिङ्गमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नाट्यानां काव्यरसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते। 'परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः। विचिनुत भवनेषु वल्लवीनामुप निषदर्थमुलूखले निबद्धम् ॥' इति तत्सुहृदिश्च भक्तिप्रकृविलोकनेन भवन्त इव वयमप्योमिति ब्रूमः। अप्राकृताश्रये उक्तलक्षणाया रतेः "बहु वार्य्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च । या च मिथोदुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥" इत्यत्र नाऽलङ्कारिकमुनिनिबन्धे या प्रशंसा न तथा काऽप्यलौकिकमिदार्पत्तिरिति। केवलं निर्व्वन्धवद्भिर्भवद्भिरानन्दचन्द्रिकायाम् 'अनन्यपरया स्वीया परकीयां यथाङ्गना। तस्यास्तु केवलं प्रेमा तैरेषा रागिणी मता ॥' इति शृङ्गाररसिकाग्रगण्यता परोढ़ोपपत्योरेव सकलसहृदयहृदयवाचिको रसनिर्य्यासास्वादो दृश्यते' इति यत्सम्प्रदायाश्रयमनादिष्य वङ्गिरिव कथयद्भिराचार्य्यवर्य्यैः सूचिता, अत्र

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (घ)। काव्यं दृश्यं श्रव्यञ्च। दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्रया अभिनेयाश्रयाश्च, श्रव्ये केवलं शब्दोपात्ताः। कुतोऽत्रानुकार्य्यगतो रसः? (१०) नाप्यनुकर्त्तृगतः, तेषां

सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायका नटास्तदाश्रयाः—एवं भावानुभाव-कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः। अनुकार्य्येति—अनुकार्य्याणां भक्तानां तदानीं तत्राविद्यमानत्वात् नाट्यदर्शनात् पश्चात्त्वाच्च तदानीं कस्य रसो भविष्यतीति पूर्व्वपक्षः। अनुकर्त्ता नटः, नापि तद्गतो रसो भवति। ननु कस्यचिद्दशरथवेशधारिणो नटस्य एवं

'नातीव सङ्गतत्वाद्गुरतमुनेर्म्मतविरोधाच्च। साहित्यदर्पणीया न यद्दीना प्रक्रिया प्रायः॥' इत्य-यथा भरतमुनेर्म्मतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्यादिविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि भवत्कृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटीकुर्व्वद्भिरनर्थकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कक्षेपश्च कृतः, न तत् सर्व्वसहृदयसौजन्यप्रथितनाम्नां वैष्णवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे। प्राकृतविषयक-परोढ़रमणीरताबाभासतैवेत्यस्माकमालङ्कारिकसम्प्रदायिनां मतं, कौस्तुभकृदपि भवानस्मत्-सपक्ष एव। तत्र युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निर्द्दिष्टं, तच्चानौचित्यं सहृदयसामाजिक-व्यवहारतो ज्ञेयम्। उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोढ़रमणीरतिः समाजगर्हिता, तच्चेष्टितस्य काव्यनाट्यगतत्वेनोपादेयतयाऽस्वादने 'यद्धर्म्मकृतः स्यात्तं स्पृशतोऽपि तद्भवेत्' इति न्यायात् सभ्यानामपि तद्रूपापत्तेर्वैधर्म्मारस्पर्शोऽवश्यम्भावी। यत्तु 'प्राकृते रस एव न स्त्री'ति साटोपमाशयाविष्कारस्तत्तु भक्तिशास्त्रसिद्धं, न काव्यतत्त्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो वयम्। अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्यास्वादद्वारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-पातः, परं भक्तिशास्त्रमुक्तिशास्त्रयोर्यथाऽधिकारभेदो भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काव्य-तत्त्वतोऽत्र साम्प्रदायिकरसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति। अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे त्रिधा विभागो ग्रन्थकृतां वैचक्षण्यं द्योतयतितराम्। 'अप्राकृते तु', इत्यारभ्य स्थितस्य 'सर्व्वा-गोचरत्वाच्चे'त्यन्तस्य मूलग्रन्थस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतश्चक्रवर्त्तिचरणैः।

(घ) एष एव प्रकृतः ग्रन्थः आलङ्कारिकनिबन्धो रसतत्त्वनिर्द्धारश्च इति निपुणं स्वाशय-सूचनं स्वसम्प्रदायिनः प्रति ग्रन्थकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम्। 'श्राव्यं काव्यं श्राव्य-काव्यं काव्यश्राव्यञ्च भेदतः। चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः॥' इत्याद्यभियुक्त-तमदर्शितभेदतः भक्तिसम्प्रदायप्रदेशकृतो निबन्धवन्धान्यस्मात् रसास्वादनजीवितस्य काव्य-कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते। यद्यप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे 'यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते। निर्म्माणकाले कृष्णस्य गुणलावण्यकेलिषु॥ चित्त-स्याभिनिवेशेन स्वान्तानन्दलयस्तु यः। स एव परमो लाभः स्यात्काव्यस्य तथैव सः॥' इति

---

(१०) 'कुतोऽत्र नानुकार्य्यगतो रस' इति मुद्रितपुस्तके निर्द्दोषः पाठः।

मिथ्याऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात्। यदि तु विगलित-वेद्यान्तरत्वमनुकर्तॄणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव। अनु-कुर्वन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—तेन सामाजिका-नामिव रसः। (द)।

तन्मदेव्यापारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदीति। ननु नटस्य सामाजिकस्य रसानुभवकाले विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथमनुकरणं सम्भवति, तत्राह—संस्कारवशादेवेति।

भक्तिमुक्तिदत्वस्यापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तस्यातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदैकान्तिकत्वेनेतर-व्यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम्। एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽशुरागिणि वेश्याजनादावस्मिन् भावानुबन्धे रसत्वं काव्योपयोगीति नोक्तव्यं वचः।

(ए) रससद्भावे 'प्रमाणसर्वस्वैवात'—स च सामाजिकानामेव केवलं सम्भवति। अतएव रसो नानुकर्तृगतः, नाप्यनुकार्यगतो वा, परमुपलब्धृगत एव। निखिलजगत्-स्थितिकर्तो धर्मस्येवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः। तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतीच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge nor a rule · *it is a life, it is an experience* ; and this life has its source in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact. —Emile Boutroux in *Science and Religion in Comtemporary Philosophy*, translated into English by Jonathan Nield (1909.)]

स च रसास्वादनं विना नोत्पद्यत इति प्रागेवावोचाम। त एव सामाजिकधुर्या ये कविप्रतिभासमुत्थापितकाव्यहारेण महास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विषयिणो जायन्ते। सामाजिकत्वस्येव कविकाव्यानि वस्तुसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते। केचिदाधुनिकाः पाश्चात्यकाव्याभियुक्तय आप्तवाच इव सामाजिकत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोत्कर्षे चरमं लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्घोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (*p.43*) : —*The identity of genius and taste is the final achievement of modern thought on the subiect of art*, and it means that fundamentally in their most significant moment, the creative and the critical instincts are one and the same].

यश्चोऽप्राकृतमतोऽप्युपभोग्यत्वरागतत्त्वं मूलेऽस्य इतिप्रतीके—तथाहि षष्ठेऽङ्कु-रियमाणिक्याद्यनन्तरसन्दर्भे।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्य्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्कारातिशयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्त्तिमनायेन अद्भुतमिदं रामसीतयो रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरक्षादिविचेष्टितम्—इत्यादिना सर्व्वेष्वेव रसेषु—

रसे सारश्चमत्कारो यं विना न रसो रसः ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (ध)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्व्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्त्तौ सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रत्ययातिरिक्तेन प्रत्ययविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिमादिष्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोकशीर्णः', 'रामरावणावेतौ', 'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'श्मशानमिदं शवसमूहाम्लमांसाशनमत्तोन्मत्तपिशाचादिभूतसङ्कुल'मिति कृत्रिमेष्वपि तेषु विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु स्वगतरसवासनाधौतरजस्तमस्तया (ध) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्वेव एवानन्दो जायते। न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रत्यादयः सर्व्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिस्फूर्त्तिसहकृतेन क्रियमाणानुकार्य्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्व्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्त्तौ सत्यां सम्यङ् निश्चयः। तथाच निश्चयमिथ्याऽऽदिप्रत्ययातिरिक्तेन केनचिदनिर्व्वचनीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना कृत्रिमेष्वपि विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्वेव एवानन्दो जायत इत्यन्वयः। तेषामिति—उत्साहशोकविस्मयादीनां परस्परविरुद्धानां युगपदेकत्र

(ध) रसस्यालौकिकधर्म्मित्वं चमत्कारप्राधान्यञ्चोपलक्ष्य प्राचीनमतोद्धारपुरःसरमेवमभिधानम्। न ताव'दद्भुत'पदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरसविशेषस्य ग्रहणं, यतः सर्व्वेष्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्य्यायचमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्त्ति। रश्मिष्विव बलात् सहीताऽस्मन्मनोवृत्तिरलौकिकत्वोपलब्धिमुपभुञ्जाना सान्द्रानन्दत्वमुपैति। एतदेव रसस्य रसत्वम्, एतावती च तस्य रस्यता।

Cf. Longinus -*On the Sublime* (Translated by Dr. Saintsbury in his *Loci Critici*)—"What is out of the common leads an audience not to persuasion but to ecstasy..... ....*"I should certainly lay it down that there is nothing so eloquent as real passion* standing, where it ought, in enthusiastic afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture."

सन्ति, तेषां परस्परविसदृशानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात्। नापि यत्नादेवैतस्मि रतेः स्थायित्वं, न च शमिनास्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वरसचमत्-कारसाधक एक एवास्वादानन्दः कश्चन चेतोधर्म्म इति—अतो भयानक-बीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न)। अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात्। दोषान्तरमप्याह—नापीति। यतिनां शमप्रासिनां चित्ते सर्व्वत्र समदृष्ट्या निर्व्विकारत्वेन भयशोकादिस्थायिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादो न स्यात्—इति तु परमतानुसारेणैवोक्तम् (न)। वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेऽधिकार एव नास्ति;—तथाचोक्तन्तृतीयस्कन्धे—'तथापि चित्तमड़िम्नं ज्ञानकैर्व्वियुक्ते' इत्यादिना चित्तस्य [illegible] महाकठोरत्वमुक्तम्।

चमत्कारश्रावणेति—एतदेव सुस्पष्टमुपकरणं रसस्फूर्त्तिसमाप्तौ—गलन्तु सर्व्वैव [illegible] सहसाऽमृतमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतधाराणां धन्यम्मन्यानामनुभूतिः। रसस्फूर्त्तिश्च या वास्तवान्यथा वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धोपलब्धिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकल्पिताऽवास्तवीयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनासुक्तिवादिनां भट्टनायकादीनां मताद्व्यक्तिवादिनामभिनवगुप्तपादादीनामालङ्कारिकोपजीव्यानां मतस्य वैलक्षण्यम्। एतामेव रसस्फूर्त्तिमभिलक्ष्य श्रीवाग्देवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भसूक्तिः—'पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्व्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत् सर्व्वमिव तिरोदधदि'-त्यादि। इदानीन्तनानुभूतिसंवेद्याऽतीतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजड़िता वा स्वगतरसास्वादनाऽधुनिकैरपि प्रतीच्यकोविदैः सामाजिकसंस्कारोद्बोधकताकल्पे स्वीक्रियते स्मर्यते च।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and pe1manent hold of the memory.—Bain –. *Rhetoric and Composition.* Part I p. 258)

(न) रतिहासप्रमादीनां लोकेऽनुभूतानां सत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाट्ये च निबद्धानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोद्बोधकत्वञ्च वर्द्धततराम्। भयानकबीभत्सादिनां लोके वैरस्यं विमुखीभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि य तावदसंख्यो मानवकः यः कर्म्मेऽस्मिन् भरत इव मृगेन्द्रपोतेन विक्रीड़ितः—'जिंभ रे सिंहशावका जिंभ दंताइं दे गणइस्सं' इत्यभिदधदन्तरानन्दं विन्दते अतत्त्वपाश्च योषित्सिद्धबाध्यमानकाले वै प्रेतरङ्गवद्वने स स्नानस्थलेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुङ्क्ते। काव्ये नाट्ये च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम्। पुरःस्थात् कर्म्मसम्राड्वतो वीराङ्गनमेव कावलि, चित्रार्पितारम्भास्वादानन्द—इति विश्वजनीनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम्। यत्तु 'अष्टौ नाट्ये रसा' इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाट्यायमाने ते—उभयत्रापि नवमः शान्तस्य

'षष्ठो नाट्ये रसाः स्मृताः ॥' Kavyaprakasa—*under* Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां नियतानेव, पूर्व्वोक्तरसलक्षणा-व्याप्तत्वात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारत्वादित्वेन समुचितेऽपि प्राक् निर्देशे सविस्तरवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पश्चादेव निरूपणं करिष्यते । सम्प्रति वीररसमेवाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन स्थापितेऽपि भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७२का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकृष्टं करकिशलयं तूणशिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुवृन्दं तत इतः ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परमसुखत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि तस्याङ्गानामतिबाहुल्येन पश्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति श्रीकृष्णाश्रयेणाद्भुतवीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसमूहे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य भुजवीर्यं श्लाघयति । युद्धलाघवमेवाह (११)—यदा देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णनिकटे सर्व्वदा गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव बाणग्रहणार्थं तूणे कर-किशलयम्पश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव ततो निपतितान् बाणसमूहान् पश्यन्ति । यदा विपक्षसमूहे दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभिः । 'वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि' टीकायां यच्चक्रवर्त्तिचरणैरुक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्व्विकल्पज्ञानसमाधिनाऽप्यानन्दमात्रं साक्षात्करोतीति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्व्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णपरिकरविषयत्वात्, न तु तावत् 'प्राकृते रसो नास्ती'ति हेतोः । तच्च 'प्राकृताप्राकृतत्वेन स्थापितेऽपि भेदे' इति प्रतीकात् सुव्यक्तमेव ।

---

(११) एवं (ग) (क) पुस्तकयोः पाठः । "सर्व्वदैव बाणाविपार्थं गुणं कर्णाकृष्टं पश्यन्ति । यदा तूणे दृष्टिस्तदे"त्यादि पाठः (ख) पुस्तके, "यदा करकिशलये दृष्टिस्तदे"त्यादि (घ) पुस्तके, (ङ) पुस्तके-ऽयमंशोऽत्र पतितः ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरै-
र्जरासन्धस्यासौ जयति भुजवीर्य्यं सुरभिदः ॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः। आलम्बनविभावो जरासन्धस्तस्य च कृष्णः। उद्दीपनमन्योन्यशौटीर्य्यादि। अनुभावो वाक्यवर्षेण स्वश्लाघनम्। व्यभिचारी गर्व्वौग्रताऽमर्षचपलताऽदिः। एतैः परिपुष्टः स्थायी रसतां प्राप्तः। स चानुकार्य्ये भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्यश्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्व्वत्रोह्येयम्। सजातीयालम्बनस्तूह्यः। कैश्चित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तत्तु लीलाविशेष इति प्रकृते न लिख्यते (फ)।

एष च युद्धदानदयाधर्म्मपूर्वत्वाच्चतुर्द्धा। सर्व्वत्रोत्साहः स्थायी। अन्यान्युदाहरणानि।

एतच्च स्वस्वश्लाघावशात् सर्व्वाः क्रियाः सर्व्वदैवालातचक्रवत् पश्यन्तीति भावः। तस्य जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः। प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे। एवम्भूते भगवति स एव इदानीन्तनलीलानां लीलाश्रयत्वाच्च सर्व्वेषामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानान्तु आस्वादाङ्कुरकन्दभूतस्य स्थायिनोऽचिन्त्या शक्तिरीदृशी याऽप्रकटामपि तत्तल्लीलां काव्यनाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः। सजातीयालम्बनो महादेवादिः। सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य युद्धमुदाह्रियते। लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा द्वेषक्रोधादिजन्ययुद्धस्थायिरूप उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः।

एष चेति—युद्धवीर दानवीर दयावीर धर्म्मवीरा इति चतुर्द्धैव रसो भवतीत्यर्थः।

(फ) कैश्चिदिति—वैष्णवालङ्कारिकैरिति शेषः। वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न तावद्दुःखविजयादिकर्म्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्य्यम्, अतो तस्यागणनमेव वरम्—श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कार्य्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकसुलभप्रौढोक्तिस्तत्, स च मतः रसस्यैकध्यमेव प्रमापयति, न तदस्माकमरुचिरं, परं भेदश्चेत् कर्त्तव्यो रसानां तदा सखिभिः सह कौतुकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावो न युक्तिरिति। एषु रसानां लक्षण-प्रदर्शनकारिकासन्दर्भेष्वनुक्तान्यत्र तत्तद्दैवताऽनुभावादीनि तान्यपि दर्पण-रसार्णवसुधाकरादितो ज्ञेयानि। मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकायमये श्रीकृष्णे तत्र सम्भवेऽपि न वैशद्येनेह प्रदर्शनम्। दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो नागानन्दनायको जीमूतवाहनः धर्म्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलान्युदाहरणानि तेषु तेषु ग्रन्थेषु दर्शितानि।

अथ करुणः—

दोर्गुप्तायां मधुविजयिनो हा कथं द्वारवत्या-
मन्यायोऽस्यामयमुदभवद्धन्त निष्कम्पनायाम् ।
जातं जातं सुतमुपहरत्येव मेऽकालमृत्युः
को मां त्राता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः ॥ २

अत्र शोकः स्थायी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आलम्बनम् । पुत्रगतममताऽद्युद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विषाददैन्यग्लान्यादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्य्यगतः परोक्षोऽपि । अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णाश्रयत्वात् ।

अथाद्भुतः—

आलोकः सखि ! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्भावयन्
सोमस्तोमनिदाघधामनिवहप्रद्योतसर्व्वोहरः ।
मेघे माधवने मणावपि घृणानिर्व्याजको नीलिमा
सामानाधिकरण्यमत्र किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विस्मयः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः । उद्दीपनं तल्लावण्यादि । अनुभावो रोमाञ्चादिः । व्यभिचारी आवेगमतिचपलताऽदिः । अयं परोक्षोऽनुकार्य्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः । अयमप्राकृत एव (ब) ।

अस्यां द्वारवत्यामयमन्याय उदभवत् । अन्यायमेवाह—जातमिति । नानुकार्य्यगत इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविर्भावे प्रतिबन्धकमिति भावः ।

आलोक इति—हे सखि ! विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं यथा एकत्रैव वर्त्तते इत्यहो अत्याश्चर्य्यम् । श्रीकृष्णे तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णे वर्त्तमानो य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्भावयन् सन् सोमस्तोमश्चन्द्रवृन्दः निदाघधामनिवहः सूर्य्यसमूहस्तयोः प्रद्योतानां प्रकाशानां सर्वोहर्त्ता । 'आलोको दर्शनोद्द्योता'विति नानार्थः ।

(ब) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्म्मयोरेकत्र स्थितिरेव विस्मयः—स चालौकिकचमत्कारस्वरूपः, अप्राकृतत्वाच्चाकृताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुत्वोक्त्यैतस्य भक्तविलक्षणानामखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'स्तोम' 'निवह' पदाभ्यां तस्यानुपमत्वञ्च सूचितम् । नीलिमप्रशंसनेन तन्नीलिम्नामवर्णस्य लावण्यललितता वर्णिता । नामरूपत एवेदवस्थाज्ञापकता

अथ हासः—

उन्मत्ताभिर्व्वसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभिः
क्षोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।
आर्द्रं गन्धाम्बुसेकैरजनि मम ततो धावितुं नास्मि शक्तो
व्यापद्येऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्त्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अत्र भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणबटुर्मधुमङ्गलो वक्ता । हासः स्थायी । एष कनिष्ठः । आलम्बनं वसन्तोत्सवः । उद्दीपनं विदूषकस्य वैक्लव्यम् । अनुभावो नयनस्फारताऽऽदिः । व्यभिचारी श्रममदचपलताग्लान्यादिः ।

उन्मत्तेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदैः करणैरुन्मत्ताभिर्गोपीभिर्मलयरुहां चन्दनानां क्षोदैश्चूर्णैरन्धीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकैर्मम जाड्यमप्यजनि, अतः पलायितुमपि न शक्तोऽस्मि । हे वयस्य ! कृष्ण ! अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्प्रदायवर्त्तिता—तस्याश्चात्र कृष्णनिष्ठवर्णमाधुर्य्यस्य प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णचैतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्ण'मित्यादिना सूचिते श्रीकृष्णचैतन्ये च सुमहदस्तीत इति साधनघनानामुपासकानामनुभवसिद्धं, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषच्च तदुपजीविकेति सर्वसम्मतम् । "नवजलधरवर्णं चम्पकोद्भासिकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् । कनकरुचिदुकूलं चारुबर्हावचूलं कमपि निखिलसारं नौमि गोपीकुमारम् ॥" इति मुकुन्दमुक्तावल्यामस्यैव नवजलधरवर्णगोपवधूटीदुकूलचौरस्य वर्णस्तुत्यवलम्बनाराधना । 'अंसालम्बितवामकुण्डलभरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारेक्षणम् । आलोलाङ्गुलिपल्लवैर्मुरलिकामापूरयन्तं मुदा मूले कल्पतरोस्त्रिभङ्गललितं ध्याये जगन्मोहनम् ॥' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्षःस्थले कौस्तुभं नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् । सर्व्वाङ्गे हरिचन्दनञ्च कलयन् कण्ठे च मुक्तावलीं गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः ॥' इति श्रीकृष्णकर्णामृतादावलौकिकस्यापि तस्यैव रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अमिया सागरे सिनान करिया बाधिव मधेरि माधा । मरिया हइब श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिब राधा ॥' 'ढल ढल काँचा अङ्गेर लावणी अवनी बहिया याय ।' इत्यादि गौडीयवैष्णवकवीनामुच्छ्वसिते प्रतिभाऽमृतवारिधौ रूपच्छायोद्घाटनेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारश्च निसर्गतोऽत्र नः स्मृतिपथमारोहति । प्रथमप्राधुनिककविसन्दर्भे कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुग्रहीतमचिद्रूपमपि जगद्वस्तुकदम्बकमुपलक्ष्य विश्वकरस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽयोनिविहसन्दर्भेऽवलतः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहासश्चेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया लक्ष्ययोरेव विस्फुरत् ।
अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥
विकासहसनद्योतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।
किञ्चित्लक्ष्यः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥
सघर्म्मः साश्रुताम्राक्षः स्फुटघोरकटुस्वनः ।
व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४का

अथ भयानकः—

दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं
सर्व्वं चर्व्वयसीव हन्त वदनेनोद्गीर्णपूर्णार्च्चिषा ।
जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी
त्रस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥१

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागैः करबैः कठोरादप्यतिकटुना। रोदसी द्यावापृथिव्यौ जिह्वया लेलिह्यसे। अतस्त्रस्तं मां पाहि। पार्थोऽप्यहमपार्थो व्यर्थोऽभवम् अनुकार्य्येऽर्ज्जुनेऽपि। आधारालम्बनेन करणेन भयरसस्य भर्थं विना नायकोत्पत्तिः। यदि शौर्य्यं मति आश्रयत्वेऽप्यानन्दस्तदोत्साह एव स्थायी।

on which the mind thrives more readily than *the ecstasy, nay the debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple* of Maeterlinck translated by A. Sutro.

(भ) 'भीषाङ्गतिविषाणां क्रियायाश्च विकारतः। लौकादेश्च परस्थानभिनामनुकृतेरिति। विकासश्चेतसो हासः' इति हासलक्षणं रसार्णवसुधाकरे। द्विविधश्चायम्—'आत्मस्थः परस्थश्च। यदा स्वयं हसति तदाऽऽत्मस्थः, यदा परं हासयति तदा परस्थः।' इति भारतीये नाट्यशास्त्रे। एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्राशविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति। सुधीन्द्रोऽपि-पोषमाह—'स्त्रीनीचप्रकृतावेव भूयिष्ठं दृश्यते रसः।' सुधीन्द्रादीनां मतान्तरे बहुविधा विशेषाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाट्यशास्त्रादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्याः। अप्राकृतानितराणां उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम्। अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य निदर्शनमस्तु हास्यं प्राङ्गनरपक्षतापुष्पतोऽप्योदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्मुखे मा प्रविश दर्पं कुरु। दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥'

(म) विश्वरूपदर्शनकल्याणार्ज्जुनस्य कातरोक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अथार्जुनस्य भयं स्थायि। स चैकनिष्ठः। आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्णः। उद्दीपनन्तत्ततद्दंष्ट्रादि। अनुभावः 'पाहि पाही'ति कातर्य्यम्। व्यभिचारी 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम्। एवं च कृष्णालम्बनत्वात् सामर्थ्यो-साभिख्येनानुकार्य्येऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव। भयेऽपि कृष्णस्फूर्त्तेस्तत्-सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव। न तु मालत्यादौ माधवाद्यालम्बनेन मकरन्दस्य भयं विनाऽऽनन्दः। सति शौर्य्ये उत्साह एव स्थायी भवति। तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः। तेन प्राकृते न रसता (य)।

अथ वीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्त्रमेदोऽस्थिमज्जा-
मांसासृक्त्वक्स्फुटपटलीस्वादमोदप्रमत्ताः।
कौमोदक्या मधुविजयिनः कीर्त्तिमुत्कीर्त्तयन्तः
सार्द्धं स्वप्नैर्विदधति मुदं प्रेतरङ्का विशङ्काः॥ ६

कौमोदक्या गदया मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम्। अन्त्रं 'आंत' इति प्रसिद्धः, स्फुटं नाडी-ग्रन्थिविशेषः—तेषां पटलीनां समूहानामास्वादकैर्जातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्का मुदं विदधति।

'लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः। तेजोभिरापूर्य्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि। दिशो न जाने न लभे च शर्म्म प्रसीद देवेश जगन्निवास॥' इति। प्राकृताश्रितो भयानकरसः प्रायः स्त्रीनीचप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्ज्जस्विनः क्षत्रियोत्तमस्यापि भीतिजनने न किमप्यशोभनम्। लोकव्यवहारतः कालाक्रोतिर्न कदापि कस्यापि गर्हावहम्।

(य) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः—यदत्र प्राकृताश्रयिणि भयानकरसे रसता न तावदपह्नुवते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्य्ये व्यभिचारिभयेनानन्दस्य बाधात् रसस्यानन्दमयत्वात् न रसवत्ता सम्भवति। उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दोद्रेकस्योपलब्धिरिति तु नान्याय्यमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः। 'भयानकवीभत्सादेः काव्य-नाट्ययोरेव रसते'ति (१६८ पृष्ठायाम्) ग्रन्थकृदुक्तत्वादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकृता मतनिर्बन्धप्रामाण्यप्रकटनाय पुनरालिख्यते। सर्व्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न काऽपि हानिः—अतो निखिलरसमूर्त्तिरमन्दस्फूर्त्तिः स्वानन्दरसवल्लभः श्रीकृष्ण एवमेकमत्र सर्व्वेषां, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाढं स्यात्। 'यदभिहितं रसोदाहरणादीनां रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति? उच्यते। अस्मदन्येषामपि ··विकृतविकारोऽत्र गृह्यते, ते हि

अत्र देवासुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स चैकनिष्ठः । शवशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरक्षाद्युद्दीपनम् । अनुभावो मुख-वैकृत्यादिः । व्यभिचारी ग्लानिदैन्यादिः । एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव यद्यपि तथापि भगवतः कृतिरियमिति भगवत्स्मरणादेवानन्दः । प्राकृते नत्वानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामिव तत्र रसः ।

यथा वा—

> दृग्वेव करुणार्द्रया सहचरान् समुज्जीवय-
>
> न्नघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोऽन्वसून् ।
>
> तदन्त्रधमनीवसारुधिरमज्जलालादिभिः
>
> प्लुतोऽप्यनवलिप्तवच्छुचिरुचिः स जीयाद्धरिः ॥ ७

अत्र भगवत एवानन्दत्वात्तदन्त्रादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात् भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्तिरेव ।

अथ रौद्रः—

> स्पर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता
>
> किं दोर्भ्यां कलचक्रिमेष भवते विज्ञापनीयो मया ।
>
> येनाखण्डलशौण्डप्रखण्डनकृता गेण्डूकितोऽयं गिरिः
>
> किं रे कष्टमरिष्ट दुष्ट तनुषे गोऽत्र नश्चिह रे (२) ॥ ८

दृग्वेवेति—गरलरूपेण जातवेदसाऽग्निना असून् विगतप्रायान् मूर्च्छितानित्यर्थः, तेषां पार्षदत्वेन नित्यत्वान्न वास्तवप्राणत्यागः सम्भवतीति । प्लुतोऽपि व्याप्तोऽप्यनवलिप्त इव शुचिः शुभ्रा रुचिः कान्तिर्यस्य सः, 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्युक्तेः—उक्तञ्च दशमे—'पङ्काङ्करागरुचिर'मिति । अत्रेति—भगवत आनन्दरूपत्वाल्लीलावतां पार्षदानामपि तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अत एवानन्दोऽत्र कृत्स्नाधिक्येनान्त्रादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्रः' (नाट्यशास्त्रे षष्ठाध्याये) इतिवदेतादृशस्थलेऽपि मतपरिणामः सुप्रपञ्चः सुपरस्पेलकं पिष्टपेषणेन ।

(२) अरिष्टवधः श्रीमद्भागवतस्कन्धोदितः ग्रन्थकृत्कृते आनन्दवृन्दावने पञ्चदशे स्तवके वर्णितः । आविर्देवनाम्नादृष्टकर्मक्रियात्मकस्य रौद्र इति संज्ञेति भरतः । क्रोध-स्थायिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिकः संग्रामहेतुकश्चायं रसः । रक्ताक्षनेत्र-भ्रुकुटीकरण-दन्तौष्ठपीडन-गण्डस्फुरण-हस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरस्य प्रयोगः सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । स च एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाडम्बरादिः । व्यभिचारी गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगवति परोक्षः, सामाजिके प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं हा धिक् तदपि न हि जीर्णो मदभरः
क्षयं चर्माङ्गेभ्यस्तदपि न हि रागः क्षय इव ।
रदाः क्षीणास्तदपि न हि मोहः, कथमयं
जनः कंसारातेश्चरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकबीभत्सितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

अग्रीवेति—मत्पार्श्वं कस्यापि हेतुना न्यक्कोऽभिमुखं गच्छता भवताऽहं न वेद्यः न ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मद्विषयकज्ञानमेव तव न भविष्यति, किं दोषखिन्नमा मया भवते विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोर्दण्डेनायं गोवर्द्धनगिरिर्गेन्दुकृतः । आद्ये असुरमात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः । अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रसानुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोहमुद्गरे विशिष्य 'अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्ड'मिति' पज्झटिकायां निर्वेदमेवोपदिदेश । तदुत्था वैमाधिमंधिकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ।' भरतीये तु निर्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु स्थायिभावतया—तेन तन्मतेऽष्टावेव रसाः । मतञ्चैतत् प्रागेवालोचितमस्माभिः—षष्ठा-ध्यादीनामभिभावयुक्तिस्तु इत्थमपास्ता दर्पणे—'युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः । रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥' इति । अतएव ध्वनिकारादि-मतानुसारिभिः शमस्य स्थायित्वमुक्त्वा शान्तरसस्य प्राधान्यख्यापनाय अचेष्टि । एवमभि-दधुरालङ्कारिकचूडामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुप्तपादाः—"मोक्षफलत्वेन चायं परम-पुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः" इति । भर्तृहरिकृतवैराग्य-शतके भक्ताव्यवचितंसव्रकरण्ये च रसस्यास्य वेशुकः प्रसारस्तत्रैव स समास्वादनीयः सेवनीयश्च सहृदयैः ।

अत्र निर्व्वेदः स्थायी। स चैकनिष्ठः। आलम्बनं संसारदुःखम्। उद्दीपनं पुण्यतीर्थादि। अनुभावो विषयासक्तित्यागः। व्यभिचारी मतिधृतिस्मृत्यादिः। एष रसोऽनुकार्य्ये परोक्षः, सामाजिके प्रत्यक्षः। चमत्कारी चायम्।

तथा च—

"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत्। Mahabharata
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोड़शीं कलाम्॥"

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः। अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राकृत एव। यथाऽयं निर्व्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रति'र्भाव' इति पारिभाषिकोऽपि भावः [12] स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्रीसमवेतो भूत्वा 'भक्तिरस' इति (ब) द्वादश रसा भवन्ति। स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रत्यादिभिः स्थायिभिर्द्दशविधो भवति। तदन्यत्रोक्तम्।

त्रय इति - अङ्गेभ्यः सकाशाच्चर्म्म स्वयं, तदपि रागः स्वय इव स्वयतुल्योऽपि न भवति।

केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति। चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति। तृष्णाक्षयसुखरूपचन्द्रस्य षोड़शीमेकां कलामपेक्ष्य मर्त्यलोकस्थस्वर्गस्थसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्कारसत्त्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यं 'रसे सारश्चमत्कार' इत्युक्तेः। द्वादश रसा इति—पूर्व्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः। कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन् स्थातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोदाहरणमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ उक्तम्।

(ब) रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपीति—व्यापकतया 'रति'पदेन प्रीतिस्नेहादीनां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः। पारिभाषिकस्य तस्येत्थमर्थो निर्द्दिष्टो रसाकरकृता— 'मिथो हरेर्म्मृगाक्ष्याश्च सम्भोगस्यादिकारणम्। मधुरापरपर्य्याया प्रियताख्योदिता रतिः॥' 'भाव'पदेन रतिशोकोत्साहक्रोधप्रमादीनां सर्व्वेषामेव व्यापकतया परिग्रहः, पारिभाषिकत्वात् 'सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः। उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥' इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः। अत्र लक्षणे देवादौ'आदि'पदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचित्। रसगङ्गाधरकृदप्येवम्। तन्मते वात्सल्यस्य रसत्वेन न पृथग्गणना। परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा। इतश्च प्रागेवास्माभी रसस्वरूपसंख्याव्यालोचनप्रस्तावे सम्यग्विवेचितमिति न पुनरवतारणस्यात्र कृतः।

[12] 'पारिभाषिको भावः' इति (क) (ङ) पुस्तकयोः।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सत्वर-
मङ्कारोहमनाप्नुवन् कदुदिताविष्णाननचन्द्राननः ।
अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं
कण्ठेकृतस्तत्र यशोदया न न न नेतराम्बासि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-मतद्गतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेकृततयालिङ्गनादिः । व्यभिचारी हर्षादिः । एष परोक्षो व्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रत्यक्षः सामाजिकनिष्ठः । उभय-थैवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-
स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।
त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !
व्याहारे नौ न हि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विश्रम्भ निर्व्वन्धनाभावः । व्यभिचारी मतरौत्सुक्यादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रत्यक्षः । प्रेमरसे सर्व्वे रसा अन्तर्भवन्तीत्यत्र महीयानेव प्रपञ्चः । ग्रन्थगौरवभयाद्दिङ्मात्र-

आरादिति—आरान्निकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोहणार्थं सत्वरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणे तस्य एकदेशगमने प्रक्रान्तयोपेक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोहमप्राप्य कदुदिताम्लानमुखः पश्चाद्यशोदया सत्वरं यथा स्यात्तथा कण्ठेकृत्वाञ्चितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण आह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं न साधु, यतो नावावयोर्व्याहारे कथाप्रसङ्गे युष्मदस्मत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्द्वि-

---

त्वाद्भवेति कथं भवन्ति ते, तदप्युदाहरणेष्वन्यायपूर्व्वकत्वेनैव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो दशविधो भवतीति—शान्त-प्रीति प्रेयो-वत्सल मधुराख्यभेदैः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं द्वौ । अतो दशैव ते । अन्यतोऽवसेयम्—श्रीरूपगोस्वामिप्रभृतीनां निबन्धेष्विति शिवः ।

युक्तम् (13) । केषाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (अ)—तन्मतेऽप्येतदुदाहरणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि क्वचिदुद्रिक्तता । वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्ण्यखण्डरसत्वतः ।
सर्व्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (ब) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः समुचितो भवति । अत्र तु श्यामपीतदेहद्वययोरेक एवात्मा—यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तद्वदिति ज्ञेयम् । उद्रिक्तता—अङ्गिरसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः ।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्व्वे उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(अ) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविशिष्टाया रतेर्व्बोधादस्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथाकथञ्चिदपि बुद्धात् साधारण्यात् रतिभावमयादस्यमिति केचित्—अपरेस्तु तेनैव मार्गेण प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिकेत्यनुमीयते । (If the connotation decreases, the denotation increases and *vice versa.*) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि पार्थक्यमुपकल्प्यैतावान् विभागविस्तारः । ग्रन्थेऽत्र प्राक् सप्तविधगौणरतीनां वीरादारभ्य रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्य-प्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां मुख्यरतीनां पृथङ्निर्देशः स्वसम्प्रदायमततात्पर्य्यलक्षणाय ; ग्रन्थकृत्त्वितरालङ्कारिका इव नवैव रसा इति स्वमतं सूचितवान्—'स्वेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया । यत् पूर्व्वापरसंबद्धं तत् पूर्व्वमपरं परम् ॥'—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्व्वरसात्मकत्वं सूचयितुं रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव । महीयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्यैव महत्प्रपञ्चस्त्वं श्रीमद्रूपगोस्वामिनां ग्रन्थे—ग्रन्थावसाने सविनयमुक्तिश्च—'अतलत्वादपारत्वादाप्तोऽसौ दुर्व्विगाहताम् । स्पृष्टः परं तटस्थेन रसाब्धिर्मधुरो मया ॥' इति ।

(ब) 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवत् प्रेमरसस्याखण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽंशांशिनः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्तिर्निहिता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्सारभूतात् प्रेम्ण एतत्सम्भवः ? अतो नात्र केवलं प्रौढ़िः । मानवहृदये वेरं तथाऽस्तु, घृणा वाऽस्तु, सर्व्वमेव प्रेमप्रकर्षेण्लं, प्रेम्णि निलीने हृदये सर्व्वेषां साधीयान् लय इति नासाधारणसंवेद्यं तत्त्वम् । प्रेम्णो वारिधित्वं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वेणुवकुलपरीक्षणयदेवसुहृद्गुमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्यैकस्यानेकत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रतिभानम्—'रत्नच्छायाच्छुरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रुक्मिण्याऽपि प्रबलपुलकोद्भेदमा-

---

(13) 'धन्यवीरवत्तया दिङ्मात्र'मिति मुद्रितपुस्तके, 'धन्यवीरवाद्दिङ्मात्र'मिति (क) (ख) पुस्तकयोः, 'धन्यवीरवमयादि'त्यादि (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु ।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमद्वृन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !
प्रियाभीरीवृन्दारक ! निखिलवृन्दारकमणे !!
चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो
नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय महते (ख) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तन्महिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्व्वेददैन्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्व्वरसकदम्बसम्वलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तद्दैवतत्वाच्च (ग) । तथाहि—

जयेति—प्रियाऽभीरीस्वरूपा वृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियार्थं सम्भवन्त्वमरस्त्रियः' इति दशमोक्तेः । हे निखिलवृन्दारकाणां देवानां मध्ये श्रेष्ठ ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः क्षरणं यदि सम्भवति तदा तस्योऽप्यधिकश्चरणारविन्दस्यासवो यस्तो रूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथा च ह्लादिनीशक्तेर्मूर्त्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा ह्लादिनीशक्तेर्मूर्त्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितस्य । विश्वं प्राप्य प्रस्त्रवणयमुनातीरवानीरकुञ्जे राधाकेलीभरपरिमलध्यानमूर्च्छा मुरारेः ॥' अत्र प्रेमा सम्भोगशृङ्गारोपचितो भक्तिरसस्य प्राप्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—औत्सुक्यस्मृतिमतिहर्षाऽसूयाचिन्तानिर्व्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुर-मधुरमुत्पन्नगरिमवतश्च सहृदयहृदयसंवेद्यम् ।

(ख) उच्यते पश्चो दृष्टदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितैव विषयान्तर-चिन्तया न व्याकुला—सा भक्तहृदयभावविभावानां परां काष्ठामधिरोहति विभौ गोविन्दे प्रयुक्ता, विशेषतश्च कृष्ण परिपालितलास्यरागप्रगल्भावम् । एवमेव श्रीकृष्णचेतन्यचरितस्येव कोऽपि विशेषोऽभिहितः । श्लोके—'पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्त्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् । एकीभूतं गुप्तवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'त्वदेकं भजामस्त्वदेकं स्मरामस्त्वदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः' 'नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादिषु तत्रैव भक्तिरसस्य प्रस्रवत्यनुभावेन वर्त्तनम् । 'सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसूत्रसूचितसंज्ञस्य भावस्यैतेषु स्फुटु प्रकाशः ।

(ग) भगवान् हि पुञ्जीभूतं प्रेम (God is Love) । एषैव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

'रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदैवतः ।' Rasasudhakara (?)

एवञ्च सर्व्वेषामेव रसानां वर्णो देवताश्च बोद्धव्याः ।

सर्व्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः स्नेहदग्धेष्वघाद्दे,-

र्बीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचौर्ये प्रहासी ।

वीरो दैत्येषु, रौद्री कुपितवति सुराधीशि, हैयङ्गवीन-

स्तेये भीमान्, विस्मिती निजमहसि, शमी दामबन्धे, स जीयात् (घ) ॥ १२

अत्र शृङ्गारः—

धृते पाणिद्वन्द्वे झटिति झणितं रत्नवलयै-

र्हृते नीवीग्रन्थौ मुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघादैर्विषदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्याघासुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो बीभत्सरसविशिष्टः, सुराधीशे इन्द्रे कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरसवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिमपश्यत् तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

' धृत इति—श्रीकृष्णस्य स्पर्शाज्जातो य आनन्दस्तस्मात् तु प्रतिहतधियो विगतबोधाया

सारभूता भोरखो । एवमपि रसान्तरधिक्यादौ सर्व्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्व्वरसकदम्बेति—तस्य नानारसात्मकत्वं तत्तत्-नियतावलम्बनविभावत्वमुपजीव्य वर्त्तते । एवमाहू रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टाः— 'शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्त्तितः । प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले मता । मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्याच्छ्यमङ्गलः । सखीयूथोऽद्भुते ज्ञेयो वीरे चाणूरमुष्टिकौ(?) । करुणे वत्सरक्षादिः कंसाद्यास्तु रौद्रके । गोवर्द्धनोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र बीभत्से परिकीर्त्तिताः । व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥' रसानां वर्णदेवतानिर्द्देशो भरतीयादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवतिकुसुमवसाद्यिकं तत्त्वम् ।

(घ) अत्र नव रसा दर्शिताः—एवमपि वन्दभक्तीयशृङ्गारतिलकव्याख्यातरङ्गिकायाम् 'शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया । रौद्रो दक्षविमर्द्दने च शमवान् प्रशान्तश्चिरादित्यं सर्व्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात् स वो भूतये ॥' तावन्त रसा दर्शिताः प्राकृतकृते 'मज्जामामपति'रित्यादिश्लोके । गन्धवकुकृतानन्दवृन्दावनचम्पूकाव्ये 'शृङ्गारी'ति श्लोके उद्दिष्टानां बहूनां वार्त्तोद्भवानीव ⁻र्व्वेषान्तु श्रीमद्भागवतपुराण एव कथा लभ्यथा ।

प्रियायाः स्वानन्दप्रतिहतधियः, किन्त्वपघनो
घनोत्कृष्णं कृष्णं प्रति समतनोत्तर्जनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्पन्दं लीलाकरकिसलयोत्कम्पमुदयत्-
प्रसूनेषुक्रीडाविभ्रममुदितालिव्रजसुखम् ।
अमन्दीकुर्व्वाणद्विमपि कलकण्ठध्वनिकलां
सिषेवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्वृतिकृते तस्या मुखं चिन्तितं
सद्यः पद्ममभूत्ततः परमहो पूर्णेन्दुरक्ष्णोर्जितः (14) ।
आनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्विक्ष्मां ततोऽभूद्विष-
स्तत्पश्चाद्यभूत्तदत सखे ! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दमूर्च्छिताया राधाया अपघनो देह एव सम्भोगे घनोत्कृष्णां कृष्णां निवारयितु-मर्ज्जनमिव समतनोत्, तस्यास्तर्ज्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिणमरूपो देह एव श्रीकृष्णं ततर्ज्जेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु साऽनन्दवैवश्येन वाक्यादिकमपि कर्त्तुं न प्रशशाकेत्युत्प्रेक्षा-ऽलङ्कारगम्यो वस्तुध्वनिः । तर्जनमेवाह—श्रीकृष्णेन तस्याः पाणिद्वन्द्वे धृते सति रत्न-वलयैर्झटिति भणितं, तथा च रत्नवलयानाञ्झङ्कारशब्देनैव तत्स्वरूपो देहः श्रीकृष्णन्ततर्ज्ज ।

यथा वेति—हरी राधाया अङ्गं सिषेवे—यथा 'महाप्रसादान्नं सिषेवे' इत्युक्ते महा-प्रसादस्य भोजनमेव सेवेति बुध्यते, तथैवात्राप्यङ्गस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम् । अङ्गं कीदृशम् ? वसन्तकालस्यानिलमिव । साधर्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्पन्दं, वसन्तानिलमपि मृदुस्पन्दं, निवारणलीलया करकिसलयस्योत्कम्पो यत्र, अनिलपक्षे लीलाकरः कौतुककरः किसलयस्य नवीनपल्लवस्योत्कम्पो यत्र, उदयन्ती प्रसूनेषोः कन्दर्पस्य या क्रीडा तया विभ्रमम्, उदितमालीव्रजानां सखीसमूहानां सुखं यत्र, पक्षेऽलिव्रजानां भ्रमरसमूहानाम् । कलो मधुरास्फुटो 'न नेति कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वैदग्धीं किमप्य-निर्व्वचनीयं यथास्यात्तथाऽमन्दीकुर्व्वाणं सर्व्वोत्कृष्टं कुर्व्वाणं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः । ।

श्रीराधाविरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—चित्तस्येति । पद्ममभूदिति—पद्मदर्शनजन्यसुखसदृशसुखजनकत्वेन तच्चिन्तितं पद्ममभूदित्यर्थः । पश्चात्तच्चिन्तनदर्शनेन जाता या तस्याः साक्षाद्दर्शनमहोत्कण्ठा तया तच्चिन्तं विषवद्दाहकत्वेन विषमभूत् । तदनन्तरं यदभूत्तन्मम संविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीड़या मूर्च्छा जातेति भावः ।

---

(14) 'परमहो पूर्णः सुधादीधिति'रिति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः ।

मुग्धा मुग्धाक्षिविरहे आयान्ती भवनान्तचन्द्रकिरणार्त्ता ।
मादातुमथ चिरेषं प्रविशति भवनं निवार्य सख्यान्तौ (ङ) ॥ १७ ॥

पूर्व्वो सम्भोगे; परो विप्रलम्भे । सम्भोग रतिः स्थायी—स चोभयनिष्ठः, अन्योन्यमालम्बनम्, उद्दीपनमन्योन्यसावयवादि विभावनानादि च, अनुभावः कटाक्षादिः, व्यभिचारी समजडताऽऽदिः । विप्रलम्भे च रतिरेव स्थायी, स चोभयनिष्ठः, विप्रकर्षेऽपि रतेस्तथैव स्वतःसिद्धत्वात्, आलम्बनं पूर्व्ववत्, उद्दीपनं विप्रकर्षोऽन्योन्यदुःखानुभवचन्द्रचन्दनपवनादिच, अनुभावविचलेषादिः । उभयोरेवानन्दधर्म्मत्वाद्रसत्वम्—आनन्दस्यात्मधर्म्मत्वादात्मनश्च बहिरिन्द्रियापेक्षित्वमात्रत्वाभावात् स्फूर्त्तिपर एवानन्दः (ढ) ।

अथ माथुरविरहेयात्यन्तव्याकुलाया राधाया गवाक्षद्वारा गृहमध्ये प्रविष्टचन्द्रकिरणान् दाहकत्वादग्निज्ञेन आनन्याऽऽस्याश्चेष्टामाह । चन्द्रकिरणस्याग्नित्वेन ज्ञानान्मुग्धा । भ्रमरसुहृदिव राधयोक्तं 'मधुप कितवबन्धो' (भागवते १० । ४७।१२) इत्यादि प्रथमसखीवाक्यानुसारेणाकुलेन भ्रौढ़ोक्तेन तस्याः प्राबरणार्थं काचिदवधिपत्नी प्रेषितेति ध्येयं, जीवनहेतुभूता सा पत्नी गृहमध्ये आसीत्, तदानयनार्थं सा भवनं प्रविशति । सख्यान्तौ: सखीनिवार्यैति—अनेन पत्न्यानयनार्थं महेत्यस्य दाहो भवति चेद्भवतु, सखीनां दाहो माऽस्त्विति तस्या अभिप्रायः ।

(ङ) सुधांशुकिरणाद्दाहावद्धो विरहिणी बहुजल्पतीति हि कविसम्प्रदायवचनः । निवार्य सख्यान्तौः—मम प्रेष्ठो निदाघवत्सं कलमक्षमेव बहिर्येत्, कथं मत्प्राणप्रियाः सख्यो मदर्थेऽनर्थमापन्ना इति चिन्तया तासां निवारणम्—वस्तुतस्तु तत्त्वावधिवेदी विचित्रस्वभावेऽभ्युक्तकौतुकमपि त्वराया हेतुः—स च येन इहमन्त्र इव प्रावारामः प्रिय इव सुन्दरी गोपी भवतीति कामिनामाचारः । प्रतिपक्षमनुभूता अप्यपूर्व्वायमाना विषयविमधुराक्षाक्षाः प्रेमणीया वेदान्ततः कारिता वा भवेयुरिति ।

(ढ) उभयोरेवेत्यादि—सम्भोगरसानन्दः स्फूर्त्तिमां बहिरिन्द्रियसन्निकर्षः—विप्रलम्भे प्रियप्राप्त्याकाङ्क्षाजनित आनन्द उत्तेजना वा वर्त्तते । तथा च पौरस्त्यमीमांसकारिकेमि यथे—'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्य्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगातुरस्य । हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति मे काऽपि सा सा सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥' विप्रलम्भे बहिरिन्द्रियसन्निकर्षाभावादानन्दो नास्तीति वक्तुं न शक्यते, यत आनन्द आत्मधर्म्मः—'न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।' स्फूर्त्तिपर एव —प्रकाशशरीर एवानन्दः, स च प्रकाशो बहुधा बहुरूपो भवति । स्फूर्त्तिमात्र दृश्यमानेऽपि विश्रान्ति महा आशा ।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति। [illegible] परस्पराप्राप्तिनुभावजन्यतया विप्रलम्भप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते। अपर- [illegible] इति [illegible]। लेखक एव [illegible]— तेषामेकोनविंशतिर्भेदाः (अ)।

अभिलाषः पूर्व्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः। ७५ का

आद्यः सम्भोगः [illegible] सम्भोगत्वरूपसामान्यधर्मेणैक एव गण्यते। अत्र तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दर्श्यन्ते। परन्तु 'प्राग्रागतः क्रमाज्जातप्रेमवैचित्त्यदूरतः। प्रायः संक्षिप्तसङ्कीर्णसम्पन्नर्द्धिमतो विदुः॥' इत्याद्युज्ज्वलनीलमणौ विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा— एवं विप्रलम्भो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, समुदायश्चतुःषष्टिः।

(अ) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परावलोकनाद्यनुष्ठानसङ्ख्यैव प्रभूततमभेदत्वं, परन्तूज्ज्वल- नीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ द्वैविध्यम्। 'मुख्यो जाग्रद- वस्थायाम्' 'स्वप्ने प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्य्यते' इति लक्षणलक्षितं तत्, तत्राद्यस्य भेदस्य पूर्व्वराग-मान-किञ्चिद्दूरप्रवास-सुदूरप्रवासभेदतश्चत्वारो विभेदाः, तेषाञ्च प्रत्येकं संक्षिप्तादिटीकाकृदुदाहृतभेदान्तरेणापप्रविभागादयं मुख्यः सम्भोगशृङ्गारः षोडशभेदा- त्मकः। एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संक्षिप्तादिप्रागुल्लिखितावान्तर- भेदान्तरेण षोडशविधः। अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकृद्भिरुक्तम्; समुदायमतादुद्देशितः। एषां प्रत्येकशः लक्षणाद्याकरे द्रष्टव्यम्। सम्भोगशृङ्गारस्य प्रकारान्तरेण कामरतिभेदेन द्वैविध्यं [illegible] सूचितम्—तत्र द्वितीयस्योदाहरणं [illegible] पुनर्भेदप्रपञ्चः। विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाकृदुक्तैः भेदैः पूर्व्ववन्मुख्यगौणभेदमार्गेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम्। नीलमण्यादिष्वभिलाषमूले पूर्व्वरागस्य विरहकाले प्रेमवैचित्त्यस्य ईर्ष्यामूले मानस्योत्कर्षो दृश्यते। लौकिकाश्रितविप्रलम्भस्य [illegible] भेदा [illegible] साहित्यदर्पणादिनिबन्धेषु। तेषु तावत् प्रवासप्रयोगं पृथक् [illegible], आयतौ चैकपक्षत्वात्। तत्र यद्गीतः करुणात्मको विप्रलम्भोऽपि प्रवासभेद एव गण्यते यदुक्तमुज्ज्वलनीलमणौ:—'विप्रलम्भं परं केचित् करुणाख्यं प्रचक्षते। स प्रवासविशेषत्वान्नेहास्माभिरुदीरितः॥' 'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये। विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः॥' इत्युक्तलक्षणः शृङ्गारः [illegible] लोकान्तरगमनसम्भवाभावपक्षे न सम्भवतीति च तत्त्वम्। [illegible] रतिं लक्षीकृत्य तदनुक्तविलासाधिक्यहेतुततिश्चोपजीव्य साधारणी-समञ्जसा-समर्थाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम् ।

उद्वेगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जड़ता नवमी ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहस्तु भावी भवन् भूतश्चेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा । (15)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकीर्त्तितः ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ।

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्व्वदा ।

प्रेम्णामपि गतिर्व्वक्रा कारणन्तत्र नेष्यते ॥   Rasasudhakara.

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—द्वयोरिति । कान्ताकान्तयोर्महति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात् । प्रेम्णः कुटिलगामित्वे प्राचीनानामुदाहरणमाह—तथा चेति ।

विप्रलम्भाख्यमेव अत्र, न सा भावकत्वमात्राश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव [illegible] [illegible] दृश्यते ।

(आ) समञ्जसरतिकस्य पूर्व्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं शीलमर्य्यादौ दर्शिताः । साधारणरतिकस्य तु अभ्यासादिवर्ज्जमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्द्दिष्टाः षट् । समर्थारतिकस्य प्रौढ़ात्मकस्य पूर्व्वरागस्य लालसोद्वेगजागर्य्यातानवजड़िमवैयग्र्यव्याध्युन्मादमोह-मृत्युक्रमेण दशेति च तत्र । न च तावत् प्रकृतं किमपि वैलक्षण्यमेतस्य 'नयनप्रीतिश्चित्ते'-त्यादेरुदाहृतात् कैश्चिद्दर्शितात् दशापारम्पर्य्यात् । परं [illegible] भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

(15) द्वेधा इत्यतः पश्चात् 'कृत'मित्यधिकः पाठः (ख) (घ) [illegible] ।

भूतविरहेऽपि सह प्रवासावान्तरभेदो यथोदाहरणं स्फुटीभविष्यति।

यथोभयोरेव सम्भोगविप्रलम्भयोः परस्परावलोकनाधरपानाद्यभिलाषा-दीनां क्रमेणोदाहरणानि।

तत्र परस्परावलोकनं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीचयकैतवेन
व्याहृत्य यो मयि तया निहितः कटाक्षः।
प्रत्यक्षवन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो-
ऽप्यन्तर्बिभेद स निखातशरार्धवन्मे॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य सुजातमन्त-
र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तैः।
धन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-
रिन्दीवरच्छदमयी (16) मयि पुष्पवृष्टिः॥ १९

परस्पराधरपानं यथा—

पाअन्दि पिअदि चाससं पेअसि ललिदे कहिं पीति।
सान्द्रानन्दविनिद्रितराधास्वप्नायितञ्जयति (ह) (17)॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिषेण मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यक्षमन्मतुकटाक्षं प्राप्य शान्तोऽपि ममान्तःकरणं बिभेद। अत्र दृष्टान्तमाह—निखातेति। प्रकाशस्थित-शरस्य वेधे तथा पीड़ा न जायते यथा कणच्छिन्नो योऽर्द्धशरस्तस्य वेध इत्यर्थः। इदन्तु साङ्ग्रामिकाणामनुभवसिद्धमेव। कमपि सखायमुद्दिश्य श्रीकृष्णस्योक्तिरियमिति बोध्यम्।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विद्धस्तथा मत्कटाक्षशरेणापि विद्धायास्तस्याः कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि धन्यो भवानित्यर्थबोधकैस्तत एव मदाभिमुख-परैस्ताभिश्चञ्चललोचनान्तैः करणैर्मयि नीलकमलदलमयी पुष्पवृष्टिः कृता।

(ह) अत्रैवोदाहरणे गौणसम्भोगशृङ्गारस्य सूचनम्। न केवलं पद्येऽस्मिन्नीर्ष्यादिप्राकृत-जनसुलभस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रकृत भक्तहृदये भगवत्सङ्गसुखानन्दवार्त्तोद्बोधनं,

---

(16) 'इन्दीवरच्छविमयी'ति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः। स च टीकाकृद्व्याख्यानादुपेक्ष्यः।

(17) 'सान्द्राणन्दविणिद्दिदराधासप्णाअदे' जअदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषामयः पाठः। स चानर्थक एव—टीकाकृत टिप्पण्यामप्येष्टव्यः।

यथा वा—

अर्द्धोन्मीलितानिमेषनयनं निष्पन्दतारं कियद्-
दीर्घश्वासमलक्ष्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।
कृष्णे पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे
किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि स्वप्नायते राधिका ॥ २१

परस्परचुम्बनं यथा—

अङ्गाङ्गि स्खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं
कर्णाकर्णि कथाकथासु युगपच्चुम्बाः शतं गण्डयोः ।
स्कन्धास्कन्धि भुजौ मुखामुखि मुहुर्माध्वीकपानक्रमो
राधामाधवयोर्मधौ मधुमदक्रीड़ा जरीजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्नायितं जयति । निद्रादशायामसङ्गतसङ्गतनानार्थबोधकशब्दोच्चारण-मेव स्वप्नायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि ! श्रीकृष्णे स्वीयास्यं मां पाययति सति ममास्यं स्वयं पिबति सति त्वं क्व गताऽसीति स्वप्नायितम् ।

अर्द्धेति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्नायते राधिका । स्वप्नायत इत्यत्र क्रियाविशेषणान्याह—नेत्रार्द्धं व्याप्योन्मीलिते ईषन्मुद्रिते एवं निमेषरहिते नयने यत्र तद्यथा स्यात्तथा, स्पन्दरहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घश्वासा यत्र, अलक्ष्योऽस्फुटः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीड़ा सा जरीजृम्भते अतिशयेन प्रकाशते । क्रीड़ामेवाह—तयोः स्खलनमङ्गाङ्गि अङ्गेनाङ्गेन निर्वृत्तं, तथा च मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मनसः संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्वृत्तं, तथा च श्रीकृष्णस्य हस्तोद्गमादेव तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति ज्ञेयम् । कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु कथाकथासु सतीषु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकचुम्बनम् । भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथा च तयोर्भुजौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानक्रमो मुखामुखि मुखेन मुखेन निर्वृत्तः ।

तदुपचितानन्दस्य भागाहरणायान्यथाऽन्यदा च कथितानां प्रतिबन्धिभक्तत्वेन चैतरेषां प्रावण्यमपि मधुरमधुरमाकाशम् । अत्रार्थस्या द्वितीयार्द्धेऽन्योक्तिरूपकवाक्यनिर्मितिः संस्कृतेनैव भवितुमर्हा । टीकाकृत्कृतप्राकृतछन्दभेदतच्छायाऽपि नात्र प्रचरतीति निश्चित-मवधातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्कुराणि किमनूनमनुरागबीजा-
न्युप्तानि नूनमुरसोरुभयोरमुष्याम् ।
आर्द्राणि कोमलतराण्यरुणानि भुग्ना-
न्याभान्ति पश्य ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २३

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छदा-
वन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाकृष्णयोः ।
लुप्तौ च द्विजकुड्मलैरभवतामत्युच्चलक्ष्मीभरौ
पीतौ चाकर्षितौ बभूवतुरहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः (१) ॥ २४

नीवीमोक्षो यथा—

निर्यातायां त्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः
कृष्णो नीवीं स्पृशति मया स्वस्तिकः संनिबद्धः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपबीजस्याङ्कुरत्वेनोत्प्रेक्षते—जातेति । आर्द्राणि स्निग्धानि भुग्नानि किञ्चिद्वक्रीभूतानि—वल्लीनामङ्कुराणामुत्पत्तिकाले भुग्नानीति ज्ञेयम् ।

माध्वीकेति—वृक्षकोटरेभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पानोत्सवे कुतुकिनो राधाकृष्णयोरन्योन्योष्ठाधरौ—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मद्यपानस्योपदंश-रचना यत्र तथाभूतौ, मत्तजनैर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भक्ष्यवस्तु भुज्यते, तस्यैव संज्ञा उपदंशः, लोके 'गजक' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान्तु परस्पराधरपानमेवोपदंशत्वे रचितम् ; द्विजरूपकुड्मलैः लुप्तावभवतां, तथापि तावोष्ठाधरौ अहो आश्चर्यमत्युच्च-लक्ष्मीभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्पराधररागकर्षितौ बभूवतुः ।

हे सखि ! त्वयि कुञ्जमन्दिरान्निर्यातायां सत्यामेकाकिन्या मया स्वरक्षकान्धकार-निर्माणार्थं रत्नप्रदीपो मालया विरमित आच्छादितः—तदपि बलात्कारेण मम कञ्चुकीं नीवीञ्च स्पृशति सति कुचद्वयाच्छादनार्थं हस्ताभ्यां मया स्वस्तिकः संनिबद्धः । संवृतोऽत्र यथास्वास्थ्यं मयोपविष्टम् ऊरुद्वयं मिलितोरूपवेशनेनैव परिहितवस्त्र-

(१) अस्मद्देशस्य गौड़भाषायां 'चाट्' इति संज्ञा । ... 'पीतावप्यरुणिता'विति च ... विरोधमयभ्रान्तिवशात् प्रेम्णो विचित्रगतिः ... समाधेयमिति । 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'कुमारौ चिरौ' ...

नीवीग्रन्थिं हरति सहसा संहतोरूपविष्टं
बुद्धेरग्रं सखि! समभिका वल्लभस्ते बलेन ॥ २५

आदिशब्दाद्वनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादिः। तत्र वनविहारो यथा—

अर्घ्यं कुड्मलकैर्मरन्दपटलैः पाद्यं परागैरिद-
मन्दार्द्रैरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः।
नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मदालिस्वनै-
र्गीतं कल्पयता हरिर्व्रजमतो वल्लीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पल्लवस्तेनारौत्सीत् स्तबकपयोधरं परेण।
आक्षेपं न न न न नेति चञ्चलालिभ्रूभङ्गा व्यधित हरिं विलोक्य वल्ली ॥ २७
सन्त्रासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रोत्सार्ह कुसुममयेन सुस्मितेन।
रोषञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासवे मधुभिदि वीरुधोऽभ्यनैषुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बन्धुजीवकुसुमं सिन्दूरबिन्दूकृतं
चित्रैर्नव्यदलैर्व्यधायि मकरी गण्डे नखाग्रक्षतैः।
चक्रे कञ्चुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदैः
कृष्णेन प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्श्यमपि कृतमित्यर्थः। अतएव ते तव वल्लभः श्रीकृष्णो बलेनाधिको ननु कुतः—बलस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति। यद्भवितव्यं तदभूदिति ध्वनिः।

एतैः करणैः पाद्यादिकल्पयता लतासमूहेन श्रीकृष्णोऽर्चितः, एतदेवाह—कुड्मलकैः पुष्पस्तबकैः, मधुक्षरणैर्मधुरैः परागैः पुष्परजोभिरनुलेपनम्।

वल्लीरूपा नायिका सम्भोगोत्सुकं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरपङ्क्तिरूपया भ्रूभङ्ग्या विलोक्य स्तबकरूपं स्तनमरौत्सीत् वल्लमकरोत्।

अथवा वल्लीरूपनायिकायाः कृष्णदर्शनाज्जातमनेकेषां व्यभिचारिभावानां प्रादुर्भाव—सन्त्रासमिति। श्रीकृष्णे आसवे मति वीरुधो वल्ल्यो [illegible] पल्लवरूपपाणिकम्पेनाभ्यनैषुः [illegible]मित्यर्थः। एवं पुष्परूपस्मितेनोत्साहं [illegible]।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधायामेतैः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः। प्रणयातिरेक-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कोकयुग्मकमियं दोर्भ्यां बबन्ध स्वस्तिकं
कण्ठे श्लेषमथासमर्पयति सा बाहू दधे कुञ्चितौ।
पद्मं जिघ्रति पाणिनाम्बुमथनोद्दिप्तं जले खेलतो-
रस्पर्शा सुरतिस्तयोः प्रियसखीवृन्दस्य रस्याभवत् (ङ) ॥ २०

मधुपानं यथा—

'आलि! प्रेयान् हरिरतिशठः' 'कृष्ण! मे सम्प्रसीद'
'श्यामे! स त्वामभिसरति किं' 'नाथ! दासी तवास्मि।'
इत्यन्योन्यप्रकृतिविकृती भावतोऽनन्वितोक्ती
राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ २१

व्यञ्जकं पुष्पमण्डनमाह—सीमन्तेति। सिन्दूरबिन्दुस्थानीकृतं, नखाग्रच्युतैश्चित्रैर्मालाकर्णे-न्दीवरैर्मकर्याकारचित्रं गण्डे व्यधायि—नानापुष्पदलैः स्थूलपयोधरे कञ्चुलिका चक्रे।

अथ जलक्रीडायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोस्तयोः क्रीडामाह—कृष्णे इति। स्तनस्पर्शाकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे आकर्षति सतीयं राधा तत्सम्मतिव्यञ्जकं स्तनाच्छादकं स्वस्तिकं दोर्भ्यां व्यधात्। राधिकाया बाहुभ्यां स्वकण्ठस्यालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे स्वकण्ठे चारु श्लेषमर्पयति सति साऽपि तत्सम्मतिव्यञ्जकौ कुञ्चितौ बाहू दधार। अस्पर्शा स्पर्शरहिता शोभना रतिः सखीसमूहस्य रस्याऽऽस्वादनीयाऽभवत्।

मद्यपानजन्येन मदेन कर्तुं जितौ। कथम्भूतौ? साक्षात् कृतविपर्ययोऽधिकाक्षरैः कृतविहसिताक्षरैः करणैरन्योन्यं ऋत्वा व्याहरन्तौ। 'धरणिपतिते'ति वक्तव्ये 'धधे'त्यधिकाक्षरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः हसिताक्षरम्।

(ङ) श्लोकोऽयमेतदनन्तरो द्वौ, 'एकैनार्निजचप्रवेने'ति (२७) श्लोकश्चानन्दवृन्दावने माध्वीक-पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गेषु वर्तन्ते। 'अङ्केतकालमनघ'मित्यादि श्लोक इव यद्यपि सूक्ष्मालङ्कारविधायकश्लोकेतरमणितो निकृत्यादिकस्य वैचित्र्यं नात्र वर्तते; तथापि वचनभङ्ग्या विच्छित्तिरुपभोग्यत्वश्लोकस्य मनकाम्यत्वम्। 'हा कष्ट'मिति परवर्तिनि श्लोके तृतीयचरणे 'अधिकहसिते'रिति हकारककारसंयुक्ताक्षरस्यावस्थानात् 'प्रचे वे'त्यत्र श्रवणात् पूर्ववर्तिनो लघ्वक्षरस्य वैकल्पिकं गुरुत्वमिति छन्दःशास्त्रकारसमाम्नायावाधत्वं न दोषाय। एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागी मुग्ध ईषत्प्रगल्भो नायको वा, नायिका-शिरोमणी राधा च पूर्वरागवती मुग्धा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं शक्यते उभयो-रलौकिकत्वविलासम्।